

Олександр Корж
В МИХАЙЛОВСЬКОМУ

Частина IV з поеми „Пушкін“

I

На північ путь! І мчаться коні
У сіру сторону псковську.
І відпускають за прогони
Степи російську тоску.
Позаду — море, берег, пристань —
І заклопотана й барвиста
Одеса мила, — шум і гам.
А що чекає серце там —
В глуші лісів? Як пусто, гірко:
Замість Європи — псковський край!
Душа розтерзана. Прощай,
Солодка мрія легковірна.
Поет — весь смуток, злоба, лють.
Паняй, ямщик! Ще довга путь ...

II

„Як злісно грає мною щастя,
Давно бездомний я ношусь,
Куди повіє самовластя;
Засну — не знаю, де проснусь“.
Хоч би к Раєвським завітати ...
Та зобов'язання прокляте —
Один, один лежить маршрут:
Не смій нікуди завернуть.
Не путь, а пута! Царські лапи ...

І мчаться коні. Через пил,
Через України степи.
Й село славетного арапа
Вже близько. Станція одна.
Синіє псковська глушина.

III

Знайома станція — Опічка!
Й вона — лишилася позад.
Знайомий ліс, поля і кочки.
І Пушкін нібито і рад
Своїм покинутим дібровам,
Старим алеям ялиновим,
Де він не був вже стільки літ:
„Привіт, Михайловське, привіт!
І знову я твій гість нежданий,
Як привітаєш ти мене?
(Судьба куди ще пожене?)
Чи залічу я серця рани,
Чи може з самоти умру
На втіш мілорду і царю ...“

IV

Удома всі стискали руку,
В обійми гостя прийняли.
За роки довгої розлуки
Любов до Саші зберегли.
Сестра — небесне те створіння,
А брат — весна і молодіння,
Й були утішені старі
З поета славного ... Та і ...
Сергія Львовича — людину
У всьому чесну, боязку —
Лякало вже в однім кутку
Сусідство із пропавшим сином:
Він владі й церкві супостат,
За сином мають назирать —

V

І Адеркас і Паулуччі,
Ігумен Йона й Пещуров ...
Не знатися б із сином лучче!
І батько хутко охолов.
„Чекай того: до каземата
Він доведе сестру і брата,
Прищепить пагубність ідей.
Чекай — і сам через дітей
Навіки честь свою загубиш ...“

Так мислив вірний дворянин
І нарікав на долю він:
Не син — а цілая рахуба!
Повестись як з ним, що робить?
Була тяжкою кожна мить.

VI

Начальство ціну добре знає
Сергію Львовичу давно.
І до шпигунницької зграї
Іще залічує... його!
Адже поет в одній з ним хаті,
Кому ж найкраще слідкувати,
Як не йому?.. Він батько єсть:
Цим збереже свою він честь...
А обов'язок невеликий:
Перевіряти всі листи,
Що йдуть до сина... Не знести
Цього поетові!.. Як дико! —
Зробили з батька шпигуна...
Ні, краще з ґратами стіна!

VII

„Скоріш закінчити б „Цигани“ —
Як остогидли вже вони“...
У ліжку — ніч. В роботі — ранок.
Вдень — Пушкін верхи на коні
В полях, у далині осінній
Вгамовує душевний біль свій.
Не чути б батькових зітхань,
Його плачевних нарікань —
Геть, геть від дому і тривоги!
Ступає весело румак:
То перелісок, то байрак,
А ген — к Тригорському дорога!
І знає, знає умний кінь:
По ній під вечір піде він.

VIII

Ну, так! Поет в Тригорське їде,
Посохлу топче кінь траву.
Здала вже видно дом сусідів —
Безжурних Осіпових - Вульф.
Коли він дома — безголов'я,
Від Александровни Прасков'ї
Почує лагідні слова.
Ця добра, приязна вдова
Йому, як сину, завжди рада.

І з нею доні її всі —
Анет, Аліна і Зізі —
Привикли гостя виглядати
В вікно — з полів, ізза гори,
А чи не їде дорогий ...

IX

Привіт Тригорському і слава!
Собі вигнанець тут знайшов
І відпочинок, і забави,
І легкокрилую любов.
Всім любий, бажаний, у моді,
Він залюбки тепер проводить
Дні цілі в ніжному кругу;
Але й розмовниці в боргу
Не залишались: в час вечірній
Аліна чи Зізі - кристаль
Наповнить музикою зал —
Поллються арії Россіні
І замилюють серце й слух,
І присмерк зацвіте навкруг.

X

Під ніч вернутися додому
Повз пригорок, де три сосни.
Та відчувати, що старому
Напевне страшно й уві сні
За нього, за гіркого сина —
Поету це і на хвилину
Спокою вдома не дає:
„Яке становище моє!
Скажу про все. Терпіти досить,
Нехай не дметься він щодня,
Скажу, у чім моя вина ...“
Та лиш почне — старий у сльози:
Дратують синові слова.
В сльозах раз кличе батько Льва:

XI

— Не знайся з братом, сину любий,
Не говори з цим монстром більш!
Тебе і Ольгу він погубить —
Це пекла син, а не землі ...
Гроза, здавалося, наспіла.
В поета серце закипіло,
І закружляла голова,
І полились гіркі слова ...
„Отак ганьбити батька в вічі,

Так плямувати мою честь ?“
Старий у крик, і з хати геть :
— Він бив мене ! Він міг скалічить !
Він замахнувся кулаком !
І в Пушкіних стояв содом.

XII

„Самодержавний лисий кате !
Прокляття, фертику, тобі !
Тепер лишилося чекати
Одного : каторга, Сибір ...
В дворі всі чули крик : не диво.
Коли подумують ... жахливо !
Далеко до начальства тут ?..
Цей наклеп батька піде в суд ...
Ну, що старому — я не знаю :
Згубити хоче він з царем ?..
Фортецею, монастирем.
Рятуй, Жуковський, — погибаю !..“
Поету в горі друг поміг :
Сміття не вийшло за поріг.

XIII

Сумніш сіскають синиці,
Сіріють в далях пустирі.
І Лев і Ольга вже в столиці ;
За дітьми рушили старі,
Утихомирилась тривога.
І на тригорську дорогу
Вже рідше виїжджав поет :
Тепер — робочий кабінет.
Опале листя вітер носить,
У домі безгомонь німа,
Лишилась няня лиш сама —
Єдиний друг, а з нею — осінь.
Творить, творить прийшла пора
І руки рвуться до пера.

XIV

„Не забувай, що я в опалі,
Коханий братіку мій Лев !
Книжок, книжок мені тут мало !
Скажи ти Сльоніну, хай шле
Сюди нові видання всякі —
Поезії і альманахи.
Десь щось про Стеньку розшукай
(особа поетична — знай !),
Шли Байрона і Вальтер - Скотта,

„Чухонку“, „Талию“, „Цветы“;
У Saint-Florent дістанеш ти:
Лебрюн: елегії та оди...
Та персня, персня не забудь —
Без нього сумно мені тут.

XV

„Пришли паперу і гірчиці,
Також — дорожний чемодан.
І сам навідайся з столиці,
Бо з'їсть мене тут самота!
Портрет Чадаєва¹ бажаю,
„Розмови“ Байрона чекаю,
А як Онегін? Чи проліз? —
Потрібні гроші по заріз...“
Одну й другу, і сто комісій
Повинен виконати брат.
І раз-у-раз листи летять,—
Летить пожовкле листя в лісі —
Шукає затишку у пнях:
Поет знайшов його в книжках.

XVI

А вечір у вікно загляне,
І в тузі зашумить лісок,—
Покличе Пушкін друга-няню,
Її послухати казок.
Що за казки! — поема кожна.
Ні, не любити їх не можна.
Яка в них сила, глибина.
Не няня — радість це одна,
Не скучно з нею бо ніколи...
І слухає поет всю ніч
Її живу, народну річ —
Аж ось де невідома школа:
Чого не дав йому лицей,
Здобуде він у вечір цей.

XVII

„Гнобитель! Губиш ти, жорстокий,
Моєї молодості дні.
Ще вчитись, вчитися в ці роки,
А я запертий в глушині!
Жага пекуча, нестерпима:
До Лондона, Парижа, Рима —
Мої думки вже здавна там.

.....“

¹ Чадаєв.

XVIII

Такі роїлись часто мислі,
 В душі бентежив океан.
 А тут ще псковські хмари висли
 (А десь і море і фонтан).
 Як прагло серце неба півдня,
 Як розривалось воно бідне,
 Коли дощ в шибку цокотів:
 В Одесу так би й полетів;
 Та полюбиласть і Опочка —
 Її поля, її ліси,
 І бурі дикі голоси;
 І цей Михайловський куточок
 Поет в душі благословив
 І в самоті натхнення пив.

XIX

Він з кожним днем спокійніш дихав,
 Нудьгу і сум переборов.
 Яких ще друзів: няня, книга,
 Папір, чорнильниця, перо!
 Із ними можна жити в неволі,
 А чорноока Еда - Оля...
 Нехай з дворової сім'ї —
 Поет кохає бо її;
 Там у кімнаті через сіни
 Вона із нянею плете.
 Як буря жалісно гуде!
 Чи скоро край дощам осіннім?
 На ранок — радість мов сама —
 Прийшла в Михайловське зима!

XX

Скрегоче по двору сорока,
 Скiк-скiк — від ганку до воріт,
 Ой, чує, чує білобока,
 Що будуть гості у дворі.
 І вірить Пушкін вже охоче
 Старим примітам, і дзвіночок
 Він ніби чує з далини,
 Аж гульк в віконце, за тини:
 Біля воріт — о, музи, боги,
 О, всемогущий, чорт, аллах —
 Він бачить Пушкіна в саях —
 Найближчого і дорогого!
 Чи наяву це, чи вві сні?
 Благословенні — сани, сніг!

XXI

Благословенне будь, віконце,
 Й морозно - сніжний ранок цей.
 Невдягнений, в одній сорочці,
 З невмиваним іще лицем
 І босяка — зустріти друга
 Біжить поет. Піднявши руки,
 Як вкопаний на ганку став.
 Скувались радістю вуста.
 З саней, плигнувши із замета,
 Весь запорошений в снігу,
 Мов полоняночку яку,
 Схопив на руки гість поета,
 Його назад до хати втяг.
 Обійми. Сльози. Забуття.

XXII

Морозно - звучні поцілунки —
 Їх солодь знає самота!
 В одного — розтають бурульки,
 В другого — світить нагота.
 І няня радується вкупі
 І гостя дальнього голубить,
 І той в обіймах стис її,
 Його ж челядник Олексій
 Поета цілував, мов брата;
 Усі зрівнялись раптом тут
 У цю хвилину золоту,
 Здавалося, тут дружби свято,
 Весна прийшла серед зими
 У дім холодний і німий.

XXIII

— Ах, Пушкін любий, друг єдиний,
 Я радість п'ю з очей твоїх!
 І ти — у мене! В цій хатині —
 Серед просторів снігових!
 А друг розглядає навколо:
 Робочий стіл ... Над ліжком — полог ...
 Диван, книжки і скрізь папер ...
 Валяються огризки пер ...
 Та Родіоновна ласкава
 В одну хвилину привела
 Безладдя поетичне — в лад,
 І на столі гаряча кава
 Вже парувала. Потекла
 Розмова довга і палка.

XXIV

Повіяло теплом у домі
 (Гарячий дружби коминок!) —
 Вітали образи знайомі
 В диму запалених люльок.
 Вернулися, здавалось, знову
 Часи колишньої любові,
 Часи надій і хвилювань —
 Вернулася ліцейська рань.
 ... О, Дельвіг, Малиновський, Кюхля ...
 Матюшкін, Брольо, Горчаков ...
 Розваги, жарти вечорів ...
 Ніколи в серці не потухне
 Усюди зримий вогник цей
 З святою назвою: ліцей.

XXV

І мислив друг: „дарма, що бурці —
 Все той „француз“ ліцейський він ...“
 — Так що, пак, чутно в Петербурзі
 І що говорять у Москві?
 Ти, бачу, криєшся від мене?
 Існує общество таємне ...
 О, не таї! Ти, Пушкін — там?
 Я тільки заздрю, друзі, вам
 І вірю: рухне трон проклятий!
 Ваш подвиг честен і велик —
 Раєвського вже п'ятий рік
 Тирани держать в казематі! —
 Поет схвилюваний устав,
 І друг його розцілював.

XXVI

Не скоро Пушкін заспокоївсь.
 Зітхнути хтілося обом.
 Обнявшись, в дальній покої
 Пішли — оглянути весь дом.
 А в домі — хоч вовків ганяти:
 Отоплені лиш дві кімнати —
 (Поета й няні). Думав друг:
 „Опальний він і в завірюх —
 Нема тепла йому доволі“.
 В холодній залі біліард.
 — Тепер сюди зайдімо, брат,
 (До няні). Між швачками Олю
 Помітив Пушкін... І без слів
 Усе одразу зрозумів.

XXVII

А час збігав. І пробка в стелю
 З Кліко іскристого летить.
 Коли іще такий веселий
 Був у Михайловськiм обiд?
 Здавалось, стiни радi гостю;
 — За Русь! Лiцей! За неї! — тости.
 Дзвенiв хрусталу нiжний цок,
 Вгостили няню i швачок,
 I дом загув веснянострунню
 (Так гомонить у травнi лiс).
 — Тобi я, Пушкiн, що привiз —
 Який чудесний подарунок!
 — Що? Грiбoєдов! Горє? — ах! —
 Пiд вiкнами майнув монах —

XXVIII

Наглядач цей ... Гаразд, що в домі
 Є „Житiя“... (поет розкрив...)
 Скорiш отцю чайку та рому —
 I вiн пiшов по три вiтри!
 ... „Пiд суд, пiд суд!“ — лилось читання;
 — Аж ось вона — тузiв компанья,
 Старезна Матушка - Москва!
 Кому свiй ум, свiй слова
 Вiн, Чацький, здумав виливати? —
 Цей Репетiлов — щироглуп...
 А Фамусов... А Скалозуб...
 Графинi й внучки дурнуватi...
 Поет читав - критикував,
 Обом утiхи скiльки дав

XXIX

Цей зошит ... А тепер, коханий,
 Тебе вгостить своїми рад...
 (В руках у Пушкіна — „Цигани“,
 „До моря“, „Аквілон“, „Коран“...)
 I задзвеніли дивні звуки.
 Вчаровано зімкнувши руки,
 Поета слухав, слухав друг
 (Ах, голос цей, i зiр, i рух!) —
 Вiн у гостях самої музи!
 Уже потемрiв парк i хлiв,
 Уже свiчник давно горiв —
 Де дiвся день — не зчулись друзi.
 I надiходив час сумний:
 Чекав на гостя шлях нiчний.

XXX

— Рилееву потисни руку,
 З Полярною щоб був здоров ...
 До ночі ніч додати другу —
 І то замало для розмов.
 За північ б'є. Підпила няня
 Давно за п'яльцями куняла
 (Вже порозходились швачки),
 Мигтіли тріскотно свічки,
 Дзвіночок стиха, чути, дзенькав :
 Ямщик зряжався у дворі,
 І поглядав в імлу доріг :
 Де в лиха рушилась поземка ;
 Озався дальній півень десь,
 Та коні хрумсали овес.

XXXI

Неначе тінь чия майнула —
 То смуток крався у куток.
 Поривів перших не вернула
 Волога піниста Кліко.
 Дзвенів прощальний цок хрустало,
 Немов відкрив хто двері в залу,
 Війнуло холодом в серця —
 Немов остання — зустріч ця.
 Печаллю сповнилися стакани.
 Пробило три. Ямщик чекав.
 Поета ще раз друг обняв,
 Накинув шубу і — у сани.
 Смикнули коні — в ніч, в поля.
 — Прощай, друг! — в'юга понесла.

XXXII

З весною — а чия коляска
 Там повертає в двір глухий ?
 (Живе, живе ще в друзів ласка!) —
 — Здоров був, Дельвіг дорогий!
 Ти не забув мене в вигнанні ...
 О, муз годовавець коханий,
 Твій голос, чую, розбудив
 І серця пал, і вшухлий спів ...
 Поет жадав давно барона :
 Тендітні пахощі „Цветов“
 Привіз з собою він немов,
 І хоч по - старому він — соня,
 Та з серцем ніжним, золотим ;
 Умом — високим і ясним.

XXXIII

Було з ним весело і вольно,
 Сумісно брались до пера:
 „Ох, Тетенька! ох, Анна Львовна,
 Василя Львовича сестра!..“
 Ходили в гості до сусідки,
 Хоч Дельвіг більш любив сидіти,
 Ніж розважати панночок;
 Байдуже — хай він і пеньок —
 Було б опальному утішно!
 Але й барон: ось був — нема,
 І знов самотною - сама
 Душа поета ...

.....

XXXIV

Збігали дні, весна. І знову
 Вже осінь заглядає в двір...
 Плекає Пушкін „Годунова“ —
 Цей найдорожчий серцю твір.
 ... „Історія свого народу
 Поетові належить... Годі
 Пускатись в романтичний світ.
 Я виріс. Можу я творити...
 (О, ні, не Байрон — інший геній
 Умом поета володів) —
 Читайте Шекспіра! — мій спів.
 Я ним вчаровано - натхнений!
 І на життя, на бідну Русь
 Його очима я дивлюсь“.

XXXV

... Борис. Бояри. Гнів народний.
 Зіслання, тюрми і петля...
 Поет закінчив твір сьогодні
 Й плескав в долоні, мов дитя:
 „Ай, Пушкін сукиє...“ Тільки туга
 Чекала в снігах... „О, катюга,
 На волю пустиш мо' тепер?..“
 І раптом чутка: цар умер...
 „Посидимо. Пождем погоди,
 Навіє вітер що з Неви...“
 (А трупи, трупи вже пливли
 Попід кривавим невським льодом.
 Картеча сипалась, мов град —
 Там на Сенатській у Петра...)

XXXVI

Як хочеться до друзів в гості,
 Як тягнуть дальні манівці ...
 Але нащо все за погостом
 Попи прокляті і зайці?..
 Щораз вертав. І гріти сплячу
 Спішив к тригорському каміну
 Промерзлий Пушкін. Грівсь поет
 Одного разу й чує: — „от,
 Взнаки далась мені поїздка!..
 У Пітері — твориться що!..
 Утік насили без нічо:
 Там — бунт...“ Ця поварова звістка
 Поета зрушила умить,
 Він стрепенувся і поблід.

XXXVII

Прожогом полетів додому.
 Чорнів за озером вітряк.
 Тропок — утоптаний, знайомий,
 Але спіткався аргамак.
 Пустинне поле. Мерзла Сороть.
 Тривожно миготіли зорі.
 І ось — зажевріла у ніч
 В Михайловськім раптово піч.
 (Хоть Родіоновна над вечір
 Її топила до пуття...) —
 — Гори правдивее життя,
 Гори записок любих верчик,—
 Принадна праця довгих літ,
 Де на сторінках серця слід...

XXXVIII

Як в лихоманці дні минали,
 Поета чоло піт проймав.
 Грозою хмурилися далі,
 І шепотіла щось п'їтьма.
 У тюрмах — чути — з друзів многі.
 „Чекає їх — в Сибір дорога,
 Кривава плаха, чи петля?
 Із ними бути міг би я...
 Що ж цар придумає для мене,
 Як уподобаюсь цьому? —
 Свистів до гробу я тому:
 Шість кращих літ згубив святенник!
 Вони зів'яли, як трава,
 А двадцять шість всього! — овва!..“

XXXIX

За думою бистрила дума,
 Гаряча, клекітна і зла,
 Звалила б наче з корнем дуба,
 Насправді — серце лиш пекла.
 Либонь страшні сенатські пушки:
 Даремно безпорадний Пушкін
 Листів чекає день - у - день:
 І звідусіль ані телень;
 Замовкли недруги і други,
 Лише і чути — по ночах —
 Як у Михайловських полях
 Так грізно завиває в'юга.
 Кайдани, вчується, дзвенять,
 Та шибениць присниться ряд ...

XL

Пріч, думи, пріч! Та кара, кара
 Не пройде друзів дорогих.
 Ні, ні — поет не жде удара,
 Він ще побачить їх усіх.
 Хотілося так серцем вірити:
 Їх доля вирве спід сокири —
 „Цар — милосердний, цар простить“ —
 Поет втішав себе на мить
 І згадував розмови страсні
 І блиск задумливих очей:
 Рилєєв ... Пестель ... Цих людей,
 Могутніх, гордих і прекрасних,
 Не можна стратити, о, ні ...
 Пріч, думи чорні, навісні!

XLI

Свого жалю було замало —
 Ще приєднався жаль чужий ...
 Уже сніги в полях потали,
 Йде друге літо по межі —
 Та волі, волі щось не видно:
 „Просить царя?... хоч гидко, гидко ...“

.....

XLII

„Піти на ярмарок із горя,
 Посидіть з людьми на землі ...“
 І Пушкін їде в Святогор'я
 В червоній блузі і брилі.
 Коня пустивши на отаву
 („І кінь на волю має право“) —

Поет між простий люд ішов
І прислухався до розмов;
Знайомі стрінуться селяни —
За руку щиро тиснув їх,
І мав у серці кожний з них
Любов до Зуєвського пана.
Нехай шпигує всяк наброд —
Поет любитиме народ ...

XLIII

Два роки Пушкін жде в свій закут
Співця Язикова. І ось
Нарешті дерптського гуляку
Йому вітати довелось.
Зібралась трійця прехороша:
Язиков, Пушкін, Вульф Альоша,
І сад Тригорського густий
Вінчав союз їх молодий.
(А літо випало палюче,
Ріка — звабливая така)
І лився - пинився Токай;
Що чарівливіше і лучче:
Про волю, славу, гордий лет
З поетом річ веде поет!

XLIV

„Махнути б з вільними на волю
„Слугою“ Вульфа чи яюсь ...
І не вернутися ніколи
У цю засніжену Русь.
Нехай би поспитали друзі:
„Де дівсь поет? У нього муза
Таки примітна була ...“
А він, а він: прощай, імла —
Він опинився вже в Парижі!
„Ну й умниця, ну й молодець ...“
Ви ж думали? Ввірвавсь терпець!
Як ви, цареві рук не лиже!..
Ах, солодь мрій!.. Та сон к чому?“
(П'ять друзів снилося йому ...).

XLV

Скажи, де їх, п'ятьох, могили,
Пустельний острів Голодай?
Немає їх... Лише похилі
Шумлять кущі. І не шукай.
Не встануть грізні тіні з праха,
Не знімуть шапки Мономаха —

Самодержавствуй, Ніколай!
Шуми, пустельний Голодай,
Та не тривож думок катюзі:
Хай відпочине і зітхне,
Спокійно уночі засне.
Ну, хто ридає там у тузі?
Що — сина страчено у вас?
Пусте, цар „родину“ цим „спас“ ...

XLVI

Надіти царську корону
Летів поспішно крук в Москву,
А з ним вельможній ворони;
І Кремль гарматами загув.
Ура! Ура! Спасибі богу,
Що знищив ворога він злого —
Молилась знать серед Кремля,
І Філарет забитих кляв.
О, шибениць велике свято!
Бездушний кат! Він переміг!
На всю країну тіню ліг,
Народом мученим проклятий,—
Кому на долю: двоє пут,
Різки, шпіврутени та кнут ...

XLVII

О, Пушкін, Пушкін! Чом, вигнанець,
Ти все здригаєшся ві сні?
Чому, як в юності, не грянуть
Святої вільності пісні?
Відчув ти раптом порожнечу:
„Иных уж нет, а те далече ...“
Щоночі сняться все вони,
І ти зажурений поник.
Морозом стиснутий твій геній —
Як різко вітер подихнув!
Ти свій талан давно збагнув,
І мислиш: „душогуб мерзенний!..“
Тікать, тікать — але куди?—
Кругом далеко від води ...

XLVIII

Я розтопав змію стоглаву,—
В душі гордився Ніколай,—
І на плечах своїх державу
Я виніс із вогню і зла!
Але ще є коріння фальшу ...
Отож фельд'єгерові Вальшу

Наказ від Дібича: у путь!
І то не вихорова круть —
З Москви фельд'єгер божевільно,
Не помічаючи верстов,
Летів з бумагами у Псков.

.....

„Секретно. Господину Псковському Гражданському Губернатору.
По Высочайшому Государя Императора повелению, последовавшему
всеподданнейшей просьбе, прошу Покорнейше Ваше Превосходительство
находящемуся во вверенной вам Губернии чиновнику 10-го класса Алек-
сандру Пушкину позволить отправиться сюда при посылаемом вместе с ним
нарочным фельдъегерем. Г. Пушкин может ехать в своем экипаже, свобод-
но не в виде арестанта, но в сопровождении только фельдъегеря; по при-
бытии же в Москву имеет явиться прямо к Дежурному Генералу Главного
Штаба Его Величества.

Начальник Главного Штаба Дибич“.

.....

XLIX

Встеляв вже вересень дорожки
Пожовклим липовим листом,
Як хороше пройтись в Тригорське,
Послухати вітра за бугром.
І як завжди: в колу дівочім
Поет загаювався до ночі.
Вернувся додому — і замер:
Чекав на нього офіцер ...
Схвильована, сердечна няня
Без сна в Тригорське тільки - світ
В сльозах прибігла до сусід:
— Сергеїча - ат ... окаянні ...
Схопили ... ніччю ... нашвидку ...
В край - сторону бозна яку ...

L

Вже може більш і не побачу ...
Й сльозу невітшную, гарячу
Утерла няня фартушком.

.....

1932—1936

Проф. Ол. Білецький

ПУШКІН І УКРАЇНА

СТАТТЯ ПЕРША

I

Геніальний основоположник нової російської літератури є поет не са- того тільки російського народу, але також і всіх народів великого Радян-ського Союзу. Зацькований верхівкою „вищої“ дворянської аристократії, розтоптаний чобітьми царя-жандарма й його мерзенної зграї на 38 році свого життя, Пушкін не встиг за життя зробитися рідним і близьким широким масам російського народу. Всіх заходів уживав уряд царської Росії, за допомогою церкви, школи, цензури та чорносотенної преси, щоб після смерті своєї великий поет не став ближчим до свого народу, щоб неозціненні скарби його поетичної спадщини не стали власністю народ-них мас.

Ці заходи незмінно й послідовно здійснювано протягом усього XIX століття, до самої революції 1905 р., і на 100-літній ювілей з дня народження Пушкіна, в 1899 р., в наслідок цих заходів, так звана тоді „народная“ школа мала право держати у своїй бібліотеці тільки 12 творів Пушкіна, як це видно з офіціальних шкільних каталогів того часу, тим часом як „творів“ якогось Тхоржевського, що постачав для шкільних бібліотек специфічну патріотично-релігійну

макулатуру, було „допущено“ і „ре-комендовано“... 41 книжку. Під час того ж столітнього ювілею з дня наро-дження Пушкіна дозволено було чи-тати в народних аудиторіях тільки 3 твори великого поета: „Сказку о рыбаке и рыбке“, „Полтаву“ та „Капитанскую дочку“, при чому два останні твори в скороченому виданні. Московському „Товариству грамот-ності“ тоді ж таки заборонено було випустити в світ дешеве видання „Бориса Годунова“, а вчителям на-родних шкіл заборонено передпла-чувати й читати повний збірник творів Пушкіна, а тільки „вибрані твори“ і т. д.

Наслідки такого опікування цар-ського уряду справою ознайомлення російського народу з найбільшим російським поетом були разючі: коли Ярославський статистичний комітет провів року 1899 спеціальний дослід— чи знають народні маси Ярославської губернії Пушкіна і в якій мірі,— то виявилось, що величезна більшість дорослого населення губернії ніколи не чула навіть імені Пушкіна і що тільки колишні школярі невиразно пригадують щось про поета та про твори його з оповідань учителів. І це в одній з центральних губерній Росії, в одній з найбільш письменних місцевостей. Що ж говорити про

інші віддалені від центра, глухі краї? Що могли знати про Пушкіна ще більш затуркані й поневолені „іногородці“ російської імперії?

Столітній ювілей Пушкіна відбувся. Святковано його подекуди навіть пишно і бучно, але переважна урочисто-офіційна форма святкування з панахидами, засіданнями і урапатріотичними доповідями в різних офіційно-громадських установах та в вищих учбових закладах, і з декламацією спеціально інспекторами народних шкіл підібраних патріотичних віршів Пушкіна („Клеветникам России“, „Бородинская годовщина“, „Перед гробницею святой“) — по школах; а що свято припадало на кінець учбового року, то кращим учням роздавали й спеціальні пушкінські „похвальні листи“ з намальованою на них лірою, вінками, церквами та монастирями.

Дуже характерним для офіційних „високих“ ювілейних свят було свято Київського університету, на якому неодмінний в таких випадках підказав „слово“ про „релігійне значення“ творчості Пушкіна, а „заслужений“ професор Романович-Славатинський, голова комісії по влаштуванню пушкінського свята в Київському університеті, зв'язав у своїй проповіді, для вящої слави Пушкіну, очевидно, свято великого поета з... „гаагською конференцією, що відбувалась саме тоді, „по мысли и почину нашего державного вождя“ (тобто царя Миколи II).

Звичайно, й за часів поета чимало було людей з кін „різночинної“ інтелігенції, з молоді демократії, очолюваної Белінським, які могли віддати належне творчості великого поета, бо розуміли революційну суть її, її гуманізм і шанували величність народного художника — зачинателя російського письменства.

Отже великий поет недаремно вірив у силу свого поетичного слова. Він був певний, що його поезія — така велична і складна і в той же час така проста і дохідлива — таки дійде колись до народних мас, що відгомін про нього „по всій Русі великій“ пройде, що знатиме його „всесущий в ній язык“.

✓Аж до Великої Жовтневої Революції довелося ждати трудящим масам колишньої російської імперії здійснення велично-упевнено висловленого заповіту Пушкіна. Тільки Жовтнева Революція відкрила доступ трудящим до величезної цінності скарбів — культурної спадщини минулого, тільки вона віддала справжньому хазяїну великої країни загнані в підпілля царським урядом кращі твори російської літератури й найперше твори Пушкіна; тільки Жовтнева Революція визволила з одвічної неволі літератури багатьох народів,гноблених царатом; тільки вона зробила можливим видати мільйонними тиражами всі твори найбільшого російського поета і заповнити ними полиці наукових бібліотек, шафів робітничих та колгоспних клубів, столи незліченної гвардії школярів.

Власниками і споживачами цих культурних цінностей, чудовими читачами творів Пушкіна стали тепер не самі тільки трудящі-росіяни, тільки „гордий“ своєю високою культурою, своїм щасливим і заможним життям, своєю єдиною на цілій світі Сталінською Конституцією „вишуканий слов'янин“ — росіянин, українець та білорус, — не тільки названий у Пушкіна фін і колись „дикий“ тунгус і „друг степів калмик“, а також і десятки інших приречених на знищення царською владою народів колишньої Росії, гордих тією ж Сталінською Конституцією, маючих право на ту високу культуру, на те ж щастя.

можне життя, — отже дійсно „всякий“ у Великому Радянському Союзі „язик“.

Це не дивно. Усякий радянський читач Пушкіна знаходить у нього ширше і найяскравіше відображення його доби, усі найкращі соціальні, філософські й моральні ідеї його часу, відчуває високу людяність моральної чистоти самого поета — відношення з людей тієї лютої доби — його нелицемірну любов до селянина, закутого „диким барством“ у кріпакські кайдани; і з другого боку, бачить у ньому справжнього творця нової могутньої реалістичної російської літератури і чудової найбагатшої літературної мови, неперевершеного майстра мистецтва поетичного.

Але, крім того, усякий читач творів Пушкіна, хто б він не був, представник найрізноманітніших народів Союзу знаходить у них і щось своє, рідне: у Пушкіна знайдуть рідні мотиви і українець та поляк, і грузин та черкес, і осетин та калмик, і молдованин та циган. Отже інтернаціональна тематика творів Пушкіна в універсальній національній формі, глибина і складність поетичного малюнка і сполученні з прозорою ясністю поетичної мови (тільки Пушкін володів такою найбільшою таємницею творця — поета) роблять його близьким і рідним читачеві — не росіянину.

Українському читачеві Пушкін також незвичайно близький і рідний поет — і всіма тими творчими особливостями, про які щойно говорилося, і своїм впливом на українську літературу, і своїми українськими темами, і своїм інтересом до сучасної йому й сучасної України і, нарешті, своїми жінками зв'язками з нею.¹ Буржуазно-націоналістичні українські літературознавці всі ці питання збували прилюдними „увагами“ та „замітками“,

умисно викривлюючи, тенденційно зменшуючи роль і значення великого російського поета для української літератури. В цій статті ми спробуємо наново висвітлити згаданий комплекс питань „Пушкін і Україна“, почавши з останнього — з питання про живі зв'язки Пушкіна з Україною.

II

Про перебування Пушкіна на „Юге России“ — так називали офіційно в царській Росії Україну, Бессарабію, часом навіть Крим і Кавказ — написано до Жовтневої Революції чимало статей та спогадів (Анненков, Бартенев, Ліпранді, Вігель, Яковлев, Смирнова, Францева, Булашев, Маркевич, Александровський, Житецький і багато інших). Але майже всі ці статті та спогади повторюють одна одну, використовуючи найбільше старші хронологічно і багатші фактичним матеріалом роботи Анненкова. Інші статті повні просто всяких вигадок та нісенітниць, напр., спогади Францевої, які пізніше повною мірою використовує Булашев¹.

Під усяким десь перебуванням треба розуміти, поперше, саму поїздку, мандрівку, маршрут на даній території і, подруге, враження мандрівника, відомості, що їх він дістає у досі незнайомому ним краї, спостереження, які він робив, нарешті, переживання — у поета ще й творчі переживання, — пов'язані з мандрівкою.

Щодо Пушкіна, щодо перебування його на Україні, то поїздки його по Україні — маршрути кількох його мандрівок, місця довшого чи коротшого проживання його під час по-

¹ Булашев Г. О. — А. С. Пушкин на юге России. Сборник статей об А. С. Пушкине. Изд. Киевского Педагогического Общества, Киев, 1899, ч. 2, стр. 1 — 118.

їздок — в основному відомі вже з давніх дослідів. Але старі дані треба перевірити, виправити і деталізувати¹.

Не спiniaючись тут докладно на українських маршрутах Пушкіна, пригадаймо тільки головне. Збентежений і роздратований антидержавними поезіями Пушкіна (надто поезією „Сказки“ [Нозь], одою „Вольность“) та епіграмами на Аракчеєва), Олександр І, як відомо, постановив вислати поета в Сибір або на Соловки, і тільки після заступництва Карамзіна та Жуковського було змінено цю постанову: Пушкіна вислали на Україну, в Катеринослав. Це був ніби „перевод“ по службі, бо канцелярія генерала Інзова, головного попечителя колоністів Південного краю, до якої Пушкіна було відкомандировано, належала до Колегії іноземних справ, в якій Пушкін „служив“ після закінчення ліцею. З „нешасного“ поета, як його характеризував граф Каподістрія Інзову, хотіли все ж таки зробити „прекрасного слугу державі“.

На початку травня (5 травня ст. ст.) 1820 року чиновник 10 класу О. С. Пушкін виїхав з Петербурга і через Псков та Вітебськ в кінці травня в'їхав на територію України — Чернігівщину. Перша поштова станція на Україні була Добрянка; звідси шлях Пушкіна йшов через Городню, Седнів, Чернігів, Ніжин, Прилуки,

¹ В плані підготовки до ювілею Пушкіна на Україні корисно цікаву роботу зробив тов. Д. Косарик. Він зібрав попередні друковані матеріали про поїздки і перебування Пушкіна на Україні, розшукав нові архівні матеріали (надто щодо Кам'янки та Катеринослава — Дніпропетровська), доб в старі карти України і таким способом уточнив українські маршрути великого поета, най докладніше встановив пункти проїзду його — міста, містечка, села, поштові станції, переправи через річки і т. д. (див. статті товариша Косарика у „Вістях“ ЦВК УРСР та в „Комуністі“ за другу половину 1934 р.).

Пирятин, Лубні, Кременчук; після переправи через Дніпро правим берегом Пушкін їхав через Омелянін, Верхне-Дніпровськ і на початку червня прибув у Катеринослав.

В двадцятих числах липня Пушкін разом з Раєвськими виїхав на Кавказ через Кічкас, Олександровськ, Комішувату, Оріхів, Карлівку, Роздорі, Маріуполь. Огуд по дорозі на Кавказькі мінеральні води уперше побачив поет кубанські степи (вдруг він проїздив через них року 1829 по дорозі в Арзрум) і чорноморське козацтво. „Видел я берега Кубани и сторожевые станицы, — писав він згодом, вже з Кишиньова, братові, — любовался нашими казаками: вечно верхом; вечно готовы драться; в вечной предосторожности... Когда-нибудь я прочту тебе мои замечания о черноморских и донских казаках, — теперь не скажу ни слова“.

Невідомо, чи були справді у Пушкіна якісь замітки про чорноморське козацтво, — в друкові не з'явилось нічого.

З Кавказа Пушкін, також разом з Раєвськими, переїхав у Крим, в Гурзуф (від Тамані — морем через Керч), а звідти, після тримісячного перебування на Кавказі і в Криму, подався в Кишинів, куди на той час був переведено канцелярію Інзова, тепер уже не тільки попечителя колоністів, але й намісника Бесарабії. Розставшись в Симферополі з Раєвськими, Пушкін 10-го вересня вирушив у третю свою мандрівку по Україні — через Перекоп, Чаплинку, Чорну Довливу, Кахівку, далі після третьої переправи через Дніпро, на Берислав, Копані, Миколаїв. Переправившись через Буг, поет поїхав трактом на Одесу через Березанський, далі Тигульський лимани, Аджелік. З Одеси де Пушкін не затримувався, швидко його йшов через Дальник, Кучурган

Тираспіль. В Кишинів прибув поет 11 вересня.

В Кишиньові Пушкін прожив, як відомо, майже три роки, до липня 1823 року. Але генерал Інзов не мучив його службою: поет не тільки владел днем своїм в Кишиньові, але мав можливість і виїхати з Кишиньова на кілька місяців. Так, наприклад, уже в листопаді того ж 1820 року він виїхав у Кам'янку на Київщині — в маєток родичів Раєвських Давидових. Це була четверта подорож Пушкіна по Україні. Шлях його на цей раз ішов із заходу на схід через усе Правобережжя — через Дубосари, Балту, Познанку, Великий Бобрин, Ольвіополь, Ново-Українку, Златополь, Шполю і Смілу.

В кінці січня 1821 року Пушкін наче продовжує цю свою подорож, виїхавши разом з Давидовими в Київ на контрактний ярмарок і зарозом, мабуть, на заручини приятеля свого генерала М. Орлова з дочкою генерала Раєвського Катериною. З Кам'янки до Києва їхав поет поштовим трактом через Смілу, Шполю, Кияжне, Звенигородку, Лисянку, Луку, Троїцьке, Білу Церкву, Гребеник, Васильків і Вешу. Наприкінці лютого Пушкін повернувся разом з Давидовими в Кам'янку, а в першій половині березня був уже в Кишиньові.

У травні того ж 1821 року Пушкін їздив в Одесу, в грудні — в Акерман та в Ізмаїл, а в листопаді 1822 року разом з М. Орловим він побував знов на Україні, в Києві, звідси знов проїхав у Кам'янку. Повертаючись з Кам'янки в Кишинів, Пушкін на цей раз поїхав іншою дорогою — він заїхав у Тульчин, а звідти через Саниці, Жабокрячку, Ольгополь, Перейму, Балту, Дубосари прибув у Кишинів, закінчивши таким чином свою п'яту подорож по Україні.

У червні 1823 року Пушкін перебрався в Одесу, де опинився під начальством новопризначеного генерал-губернатора, „полугероя“, „полуне-вежды“ і „полуподлеца“, як увічнив його поет в своїй епіграмі, — графа Воронцова. Воронцов ледве один рік витримав присутність Пушкіна в Одесі й добився того, що поета забрали з „Юга России“ і завдали у нове заслання на „Север России“ в село Михайлівське Псковської губернії. Ця подорож була останньою, шостою, подорожжю великого поета на Україні — якщо не брати на увагу „службового відрядження“ його в Херсонський, Єлсаветградський та Олександрівський повіти за відомостями про боротьбу з саранчою в цих місцевостях, за яке відрядження поет відплатив Воронцову відомим гумористичним „звітом“ про саранчу. Відібравши у Пушкіна підписку — їхати, ніде не спиняючись, виїхали його в дорогу 11 серпня 1824 року.

Останній маршрут поета на Україні лежав через Київ, але Київ з нього умисне виключили і в „подорожній“ визначили обхідний шлях через Аджелік, Тилігул, Миколаїв, Кандибіно, Водяну, Максимівку, Сугаклей, Єлсаветград, Олександрію, Кременчук, Омельник, Решетилівку, Бригадірівку, Хорол, Лубні, Пирятин, Прилуки, Ніжин, Чернігів, Седнів, Городню і знов Добрянку, через яку поет у 1820 році в'їхав на Україну.

Більше Пушкіну на Україні побувати не довелося: не пощастило йому приїхати в Лубні, в маєток сестри А. П. Керн, заборонили поїздку в Полтаву до свого колишнього друга Олександра Раєвського. А року 1829 під час подорожі в Арзрум Пушкін обминув ту частину України, через яку мусив був їхати: „Мне предстоял путь через Курск и Харьков, — пояснює поет, — но я своротил на пря-

мую Тифлисску дорогу, жертвуючи хорошим обідом в курском трактирі (що не безделиця в наших путешествіях) і не любопытствуя посетить Харьковский университет, который не стоит курской ресторации”.

III

Така зовнішня картина перебування Пушкіна на Україні. Були це, зрештою, самі проїзди, переїзди, подорожі, до того ж невільні і тому короткі, спішні. Були це зупинки ненадовго — по кілька тижнів в Катеринославі, Кам'янці, Києві. Довше жив Пушкін в Кишиньові та Одесі, і хоч Кишинів зберігав ще цілком характер східного молдаванського міста, а в Одесі в той час українського нічого не було, проте не можна їх не брати на увагу, бо і Кишинів і Одеса у самого Пушкіна зв'язані з Україною спільними для всього чотирирічного південного життя поета ідеологічними моментами, знайомствами, враженнями та творчими задумами.

Наповнена внутрішнім змістом, ця зовнішня картина перебування Пушкіна на Україні набирає надзвичайно великого значення. Чотири роки, проведені поетом на півдні — не малий час, якщо взяти на увагу 37-річний вік його, — це п'ята частина усього свідомого життя поета, якщо починати це свідоме життя з закінчення ним ліцею. Саме на цей час припадає буйний розквіт генія Пушкіна, усвідомлення ним свого поетичного призначення, уперта робота над собою, над своєю освітою, щоб „в просвещении стать с веком наравне“, нарешті поглиблення, оформлення політичного світогляду поета, що прийшло на зміну в значній мірі запозиченому „літературному“ столичному вільнолюбству, під впливом власних спостережень над тодішньою російською дійсністю, знайомств з провідниками

південної групи декабристів, з грецькими повстанцями і т. д.

Буржуазні біографи Пушкіна намагалися довести, що в цей час поету в житті був собі не більше, як якийсь гультай, грубіян, бешкетник та дуellant, а в творчості його знаходили не більш, як „смутные стремления“, „неопределенные желания“ та „незрелые мысли“. Українські „дослідники“ крім того з жалем констатували, що в поезіях, написаних Пушкіним під час перебування на Україні, немає відображення самої України — її природи, побуту та звичаїв її населення, її минушини — і вважали, що сталося це тому, що вперше поет промчав по Україні на „перекладних“, а згодом тільки найжджав на Україну (в Кам'янку і Київ) з Кишиньова, і її „скромна, якась ідилічна, задумлива краса, без різких переходів і тонів, без широких, вражаючих картин, не приковувала творчої уваги поета і не в силі була зматися з яскравими враженнями від Кавказа та Криму“.

Ми нині добре знаємо ціну отим намаганням мемуаристів з царських чиновників викривити й спотворити образ Пушкіна часів південного його заслання. Та й пізніші буржуазні біографи Пушкіна та чиновні літературознавці не так не мали правдивих матеріалів про Пушкіна того часу, як не хотіли по-справжньому їх використовувати, бажаючи за всяку ціну зробити з великого поета благопристойного, добромисного і лояльного до уряду Миколи I підданого. Щождо українських „жалів“ про знехтування Пушкіним України, то й тут справа стоїть далеко не так. Україна відбилася у Пушкіна — тільки не „идилічна“, яку „дослідники“ хотіли у нього побачити, і не тим звичайним способом тематично-образного відображення, якого вони шукали

у поета. Вдображення України у Пушкіна полягало головним чином у зрозумінні й усвідомленні тодішньої української дійсності — страшного бідування покріпаченого селянства, безоглядного панування „дикого барства“ і безмежної сваволі царських чиновників та поліції. Цю Україну пробував поет показувати і в своїх творах, хоч друкувати тих творів, розуміється, не міг і раз-у-раз мусив їх нищити з огляду на своє піддоглядне становище і цілу зграю приставлених до нього шпигунів. Глибоке розуміння тодішньої української дійсності, звісно, як частини дійсності всеросійської, і громадсько-політичне зростання Пушкіна — от в чому справжнє значення перебування його на Україні. Підсумуймо ж тут українські враження Пушкіна, щоб підсилити й виправдати ці наші висновки.

На весні 1820 року Пушкін виїхав з Петербурга в Катеринослав¹. Ця перша в житті його велика подорож була подорожжю по Україні, і хоч вирядили його як висланця, але лишили йому вигляд чиновника, перепеженого на службу в інше місто: він їхав без явних доглядачів (без таємних певно не обійшлося) і вже тоді пильний, спостережливий і цікавий до всього, що бачив навкруги, уважно приглядався й прислухався. Українська дійсність тодішня була разом з тим дійсністю й цілої миколаївської Росії і, як і на Псковщині в рідному селі Михайловському, спостерігав тут поет „невежества губительный позор“, бачив, як „рабство тощее влачится по браздам неумолимого владельца“, зустрічав „везде

бичи, везде железы, неволи немощные слезы, везде неправедную власть“. Тільки тут, на Україні, ця „неправедная власть“ ще може дужче била в очі, ніж в Росії: не так давно узаконене Катериною II кріпацтво викликало частіше селянські повстання і розправи „измученных рабов“ — селян з „бесчувственными злодеями“ — поміщиками. Пушкін, навіть швидко проїжджаючи через Україну на поштовій тройці, міг чути якісь оповідання про ці селянські повстання, наприклад, десь між Хоролом і Кременчуком міг чути оповідання, а може й пісні про повстання кріпаків панів Базилевських в селі Турбаях 1789 року.

Та якщо оповідання чи пісні про „Турбайську катастрофу“ є тільки припущення, то величезне селянське повстання на Катеринославщині саме під час перебування в Катеринославі Пушкіна не могло не бути йому відомим. Увесь Катеринослав тільки про це й говорив. Безупинні зносини губернатора Шеміста з Петербургом свідчили про справжній переяк у столиці, а надзвичайні заходи для придушення повстання (відправка на місце повстання піхотної дивізії генерала Лісаневича, найкращих частин гусарів кн. Багратіона, великого загону донських козаків) показували, що повстання було значне і справді небезпечне для дворянського панування в краї. Ми тепер з опублікованих архівних матеріалів та з відповідних статей знаємо, що це повстання кріпаків 1820 року захопило величезну територію від Катеринослава до Ростова, що в ньому брало участь 50 сіл багатьох „новоросійських“ поміщиків, що повстанці організувалися, вибирали ватажків і твердо постановляли добиватися повної свободи. Збентежений цар Олександр I в наказі-лісті генерал-

¹ Подорож Пушкіна до Катеринослава та перші враження на новому місці окреслив т. Пустинський у художній формі („Перші рядки“, „Штурм“ 1936, № 11 — очевидно, лише початок великої повісті).

ад'ютанту Чернишову, що призначений був командувати карною експедицією проти повстанців, від 25.VI 1820 року доручав „возмущившиеся селения приводить в повиновение сперва мерами кротости (характерне лицемірство „благословенного“), а при малейшем сопротивлении или ослушании понудить их к тому силою оружия“, але... „зачинщиков непременно захватить и предать суду“. В 10-х числах липня повстання було ліквідовано і більше 200 „зачинщиков“ приговорено було „к нещадному сечению кнутом, наложению на лицо штемпельных знаков и ссылке в Сибирь“.

Треба думати, що Пушкін не тільки знав про всі ці події, буваючи в канцелярії генерала Інзова, а децю бачив і на власні очі. Він бачив, можливо, пересування військових частин та карних загонів у Катеринославі, бачив арештованих і закутих у кайдани повстанців, що під конвоем ходили по місту і прохали милостиню (тоді „дозволялся“ такий збір милостині ув'язненими, очевидно для зменшення видатків державних), випадково бачив нарешті й епізод з цієї (чи з якоїсь іншої) тяжкої трагедії ув'язнених — втечу вплав Дніпром двох прикутих один до одного кайданами в'язнів з Катеринославської тюрми. Цей епізод ліг в основу пізніше написаної Пушкіним поеми „Братья-разбойники“.

Поминаючи Кавказ і Крим, спинімося на тих враженнях, що їх дістав Пушкін у дальших своїх подорожах по Україні. По дорозі з Криму в Кишинів поет проїздив спаленими сонцем безводними степами Таврії та Херсонщини, на які Потьомкін переселяв непокірливих українських селян. Шлях Пушкіна йшов, між іншим, через села Чаплинку та Чорну Долину, куди перегнали частину тур-

баївських повстанців після зруйнування села Турбаїв (решту турбаївців переселили в урочище Буркут та Каланчак на Херсонщині, а найнебезпечніших загнали аж за Буг, до Дністра, в села Яськи та Біляївку). Якщо на Хорольщині, близько від знищеного і зметеного з землі села Турбаїв, Пушкін не чув переказів та пісень про повстання, то легко міг їх почути тут, на нових оселях турбаївців, між живих іще учасників повстання та знівечених жертв дворянсько-чиновницької сваволі.

Цілоком природно буде припустити, що тут згадав поет і про головного винуватця цієї сваволі — Катерину II. Пушкін добре знав ціну „реформам“ цього „Тартюфа в спідниці й короні“, зокрема й „реформам“ її на Україні. Тепер, подорожуючи по Україні, він навів бачив наслідки її „діяльності“ тут, і певно під свіжим враженням від кріпацького пекла, нею заведеного на Україні, від насаджених нею на величезних просторах „Новоросії“ нових поміщиків, від зруйнування нею сіл написав він згодом (1822 р.) у Кишиньові свою відому гостро негативну характеристику „Северной Семирамиды“ (в „Исторических замечаниях“) зі згадкою й про закріпачення нею „вольной Малороссии“.

Ідучи далі, мав можливість Пушкін бачити наслідки турбог про Україну і гідного наступника Катерини II „венчанного солдата“, „кочующего деспота“, „отставного асессора по части иностранных дел“ Олександра I, по милості якого і сам він робив отут свої невільні подорожі. Пушкін спостерігав у дії страхітливий інститут військових поселень, заведений „хо-

¹ „Екатерина уничтожила звание (справедливое название) рабства, а раздарила около миллиона государственных крестьян (т. е. свободных хлебопашцев) и закрепостила вольную Малороссию и польские провинции“.

попом венчанного солдата" — Аракчевим: нещасні подвійні раби (одвічні кріпаки і довчні в той же час солдати) під час проїзду Пушкіна робили пристань у Поповій балці та лагодили шляхи — чепурили нову колонію імперіалізму російського царату).

IV

Бесарабські враження Пушкіна значно зміцнюють і поглиблюють враження його від України. Він з гострим, усе зростаючим інтересом спостерігає життя різноплемінного населення Бесарабії. Бесарабія була віддавна місцем втечі кріпаків з Росії, України, Білорусі, Польщі. Заведені Олександром I феодалські порядки в приєднаній до Росії Бесарабії, страшний гніт поміщиків, яким віддані були ці соталі прийшли селянські маси, примусили ці маси, цих втікачів ховатися по лісах, примусили перебиратися в Буковину, подаватися на Буджацькі степи; організуючись у розбійницькі загони, вони провадили боротьбу з поміщицтвом, з царським самодержавством.

Пушкін спеціально їздив по Бесарабії, щоб краще ознайомитися з населенням її, і особливо цікавився втікачами з Росії та з України. Ідея „Братів-розбойників“ визріла у Пушкіна саме в Бесарабії: втеча двох в'язнів з Катеринославської тюрми пригадалася саме тут і зайняла своє певне місце в ширшому задумі-плані, а образи втікачів набрали глибокого соціального значення, перетворившись у братів-розбійників, що мстилися за панські кривди, за кріпацьке ярмо.

Також незвичайний інтерес виявив Пушкін до бесарабських циган. Під час своїх поїздок по Бесарабії він ближче познайомився з циганським табором, але дуже характерно, що й тут він не обмежився спостережен-

нями над циганською екзотикою, але зацікавився й моментами соціальними, зв'язаними з життям і побутом циган.

В передмові до поеми „Цигани“ Пушкін підкреслює те в становищі циган Бесарабії та Молдавії, що викликає в ньому обурення людини і що таврує він у своїх політичних поезіях, а саме — соціальне утиснення циган, кріпацький стан їх: „В Бессарабии и Молдавии крепостное состояние существует только между ними — там нет крепостных людей кроме сих приверженцев первобытной свободы“. Поет фіксує тут тодішнє становище бесарабських циган, визначене давніми законами краю, і тут же зазначає: „Это не мешает им однако же вести дикую кочевую жизнь“. Справді, покріпачені цигани були фактично вільні, бо не сиділи на місці і не працювали на своїх панів, а от бесарабські селяни, вільні по закону ще з половини XVIII ст., сидючи на панських землях, були фактично кріпаками, бо мусили відбувати панщину 12 днів на рік і сплачувати десяту частину своїх прибутків та, крім того, сплачувати податки в казну, лагодити задурно дороги, мости тощо.

В самому Кишиньові Пушкін, що почував себе і справді був політичним засланим, опинився в такій обстановці, яка день-у-день збільшувала і поглиблювала його революційні настрої. З одного боку, близька поетові особистими зв'язками бесарабська група південних декабристів, в яку, крім поміркованого генерала М. Орлова, входили радикально настроєні К. Охотніков та В. Раєвський, пізніше арештований за пропаганду революційних ідей серед офіцерів, солдатів та місцевих чиновників, з другого боку — комітет грецьких повстанців гетеристів, з провідниками яких, братами Іпсиланті, Пушкін познайомився скоро після приїзду в Кишинів і з

незвичайним інтересом та співчуттям ставився до готованого ними грецького повстання.

Під час перебування Пушкіна в Кишиневі і далі в Одесі невпинно зростає його громадсько-політична свідомість, відбиваючись, розуміється, відповідним способом і в його творчості (між іншими опозиційними, антиурядовими поезіями він пише тут „В. Л. Давидову“, „Гавриїлади“, прийняту духом „атеїзму“—власного йому ще з ліцея від Вольтера і зміцненого тут впливом революційного оточення та розмовами з англійцем Гутчінсоном в Одесі). Ці поезії Пушкіна були дужим засобом революційної пропаганди і північних і південних декабристів, хоч не меншу роль грав тут і його особистий вплив, його постійна протиурядова опозиція.

Про поширеність та величезну популярність політичних поезій Пушкіна, про його особистий вплив щодо цього на сучасників є багато різних свідочств, між іншим, з цілком протилежних одне до одного (з ідеологічного погляду) джерел. Найяскравішим свідочством тут може бути, з одного боку, свідочство декабриста Д. Завалішина про те, що „по крайней мере $\frac{9}{10}$, если не $\frac{99}{100}$ тогдашней молодежи первые понятия о безверии, кощунстве и крайнем приложении принципа, что „цель оправдывает средства“, т. е. крайних революционных мерах, получили из его стихов“, що в його час „едва ли был какой взрослый воспитанник, который не списывал и не выучивал наизусть этих стихотворений. Пушкин очень хорошо знал, к чему он возбуждал, и знал, что возбуждаемые им стремятся от слов перейти к действию“. З другого боку, надзвичайно цікаве і дуже характерне свідочство царського чиновника князя П. І. Долгорукого (безумовно вірогідне, певне, бо належить князю,

аристократу, ніскільки неповинному в симпатіях до поета, що ненавидів цю касту). Князь Долгорукий служив тоді (1822 року) відповідальним чиновником у бесарабського намісника Інзова, у якого „служив“ і Пушкін і в своєму щоденнику (уривки з якого опублікував В. Бонч-Бруевич у „Правді“ за 11 грудня 1936 року) наводив такі факти опозиційних, антиурядових виступів поета: „Он всегда готов у наместника, на улице, на площади, всякому на свете показывать, что тот подлец, кто не желает перемен правительству в России“; „Прежде народы восставали один против другого, теперь король неаполитанский воюет с народом, прусский воюет с народом, гишпанский тоже,—не трудно расчесть, чья сторона возьмет верх“; „Пушкин разгорался, бесился и выходил из терпения. Наконец полетели ругательства на все сословия: штатские чиновники — подлецы и воры, генералы — скоты большей частью, один класс земледельцев — почтенной. На дворян русских особенно нападал Пушкин. Их надобно всех повесить, а если б это было, то он с удовольствием затягивал бы петли“.

Всі ці виступи, ці справжні заклики до народної революції робив Пушкін за обідом у генерала Інзова, в присутності офіцерів та чиновників. Можна собі уявити, що він говорив у більш демократичному товаристві і як ці його промови сприймала радикально настроєна молодь. Тим то князь Долгоруков, навіть погоджуючись з тим, що „многие замечания Пушкина справедливы“, рішуче засуджує звичку поета говорити це все російською мовою. Він волів би, щоб це говорилося,—коли вже говориться,—мовою французькою, незрозумілою присутнім за генеральським обідом слугам, кріпакам, щоб промови Пушкіна не мали значення агі-

тації і пропаганди, а лишалися б тільки салонними розмовами ліберального панства. „Пушкін ругаєт правительство, помещиков, говорит остро, убедительно“,— пояснює свою думку князь,—а за стульями слухають и внимают соблазнительным мыслям и суждениям“.

Ми спинилися на цих епізодах, дозволивши собі відхилитися від основного завдання цього уступу нашої статті — підсумувати українські враження Пушкіна, не випадково. Повторюємо, що кишинівське революційне наснаження поета стоїть у найтіснішому зв'язку із згаданими вище українськими враженнями: з враженнями від кріпацького пекла, заведеного Катериною II, від страшної каторги військових поселень, придуманих Аракчеевим. Кріпаків - утікачів з України бачив Пушкін і в Бессарабії серед таких же втікачів з інших країн,—отже картина кріпацького бідкування стояла перед ним незмінною, нестертою, одна й та сама, на всьому просторі царської Росії.

Кріпацький тягар селянська Україна відчувала дужче, ніж решта селянства російської імперії як тому, що в своїй новій формі кріпацтво тут було явищем порівняно недавнім, так і через те, що українські поміщики в той час (20 роки XIX ст.) особливо інтенсивно провадили сільське господарство на родючих ланах України, доставши можливість (через нові південні порти) зручнішого експорту хліба за кордон, а тому й більш жорстоко експлуатували своїх кріпаків. Щодо аракчеевських військових поселень, то ще до свого від'їзду з Петербурга поет добре знав про них, знав про те, який рішучий опір зустрічає проведення їх саме на Україні, чув, певно, і про великий так званий „чугувський бунт“ 1819 року, викликаний введенням тут цих аракчеев-

ських „Закладів“. Тепер багато чого Пушкін побачив на власні очі. А чого, може, не побачив, уперше проїжджаючи через Україну,—бо їхав швидко, поштовою трійкою,—те міг побачити під час своїх пізніших подорожей, під час вільних і не таких спішних поїздок з Кишиньова в Кам'янку та Київ.

Нам, власне, важливо встановити тут, що під час свого перебування на Україні і в Бессарабії, під час своїх дальших кількаразових поїздок по Україні з кінця 1820 до 1824 року Пушкін мав уже певний запас вражень, мав виразні антикріпацькі настрої, був людиною з сталим громадсько-політичним світоглядом, був готовий до силоміцної зміни соціально-політичного ладу Росії, до справжньої народної революції, як це видно хоч би з того ж щоденника князя Долгорукого.

V

Що можна сказати про нову подорож Пушкіна на Україну, в Кам'янку, в яку він вирушив у листопаді 1820 року? Насамперед він має можливість ще раз побачити аракчеевське пекло — військові поселення, бо на шляху у нього один з центрів військових поселень на Україні — Новомиргород¹. Зате в самій Кам'янці, великому селі-маєтку Давидових (в Чигиринському повіті на Київщині), кріпацьке бідкування не випинається. Поперше, тому, що кам'янські

¹ Можливо, що під свіжим враженням цієї картини страждання солдатів-кріпаків, а потім під впливом розмов про аракчеевщину з своїми друзями в Кам'янці (очевидно про добре відомий декабристам каторжний режим у поселеннях для чоловіків, може про нечуваний, нелюдський регламент Аракчеева для жінок — виходити заміж за наперед складеними списками, шороку родити дитину — хлопчика — за дівчину платити штраф і т. д.) записав Пушкін на одній з книжок Кам'янської бібліотеки свою думку про Аракчеева: „Подлец из подлецов“.

поміщики хазяйнували по-старому, і, хоч ждала їх неминуха руйнація, про інтенсифікацію сільського господарства у себе не дбали. Подруге, були Давидови поміщики ліберальні, а один з братів, Василь Львович, був видатний член Південного товариства декабристів,— отже ставилися вони до своїх селян гуманно, не обтяжували їх через край роботою, допомагали їм у скруті і т. д. Пушкін певно не спостерігав тут явищ „барства дикого, без чувства, без закона“, але „по закону“, рабство й тут, розуміється, любісінько існувало: кріпаки робили всю „належну“ їм роботу, як і скрізь, і навіть бувало, що й „насищенная лоза“ свистіла над ними з наказу управителів...

Як відомо, Південне товариство одним з головних своїх завдань вважало знищення кріпацтва в Росії, але тим часом терпіло це зло, окремі члени товариства мали своїх кріпаків, продавали й „закладали“ їх, як, наприклад, той же В. Давидов року 1824 „зложив“ своїх 325 душ в Петербурзькій опікунській раді, будучи в Петербурзі саме в справах Південного товариства.

Та суперечності ці тоді не помічались, наміри ж і плани декабристів були цілком щирі і рішучі. Саме під час перебування Пушкіна в Кам'янці там відбувся з'їзд членів Південного товариства, якому поет співчував, думки якого поділяв і членом якого дуже хотів бути. Це перебування в одному з центрів декабристського руху, розташованого на Україні, близькі стосунки з видатними декабристами — Орловим, Давидовим, Охотниковим та Якушніним — багато дало Пушкіну для політичного його зростання,— в цьому найголовніші наслідки для нього з його перебування на Україні. Пушкін почував себе в Кам'янці цілком у своїй стихії, він

був тут серед друзів і однодумців. Не дурно ж він з таким захопленням писав у своєму відомому листі до Гнедича від 4 грудня 1820 року про Кам'янку і про її товариство, як про „веселую смесь умов, оригинальных людей, известных в нашей России“ та про „демагогические споры“ їх, не дурно на одній з книг бібліотеки В. Л. Давидова, перед тим, як покинути Кам'янку, написав такі про неї (і про її мешканців) жартівливо-прихильні рядки:

„Ваш тихий, милый Каменград
я покидаю совсем не рад“.

І так само обвіяні теплою любов'ю до своїх кам'янських друзів слова вписав у свою поезію „В. Л. Давидов“, надіслану останньому з Кишиньова:

„Тебя, Раевских и Орлова
и память Каменки любя,
хочу сказать тебе два слова
про Кишинев и про себя“.

В Кам'янці Пушкін брав участь в одвертих розмовах декабристів про російські політичні справи, про таємні товариства, тут він довідався, очевидно, про повстання в Петербурзі лейб-гвардії Семеновського полку, що сталося в жовтні того року. „С жаром доказывал всю пользу, какую бы могло принести тайное общество России“, як свідчить у свої спогадах Якушкін, і з великим жалем, „з слізьми в очах“ вимовив знаменні слова, втративши надію саме тут в Кам'янці вступити в число членів Південного товариства: „Я никогда не был так несчастлив, как теперь; я уже видел жизнь мою облагоустроенною и высокую цель перед собой“.

Також, розуміється, провадилися розмови в Кам'янці і про політичні події, про революційні рухи на Заході. Дуже важливою пам'яткою цих

розмов і zarazом незаперечним свідоцтвом революційного настрою Пушкіна того часу є вже згадувана вище поезія „В. Л. Давидову“. Повіdomляючи в ній поетичною мовою про початок повстання в Молдавії Олександра Ісіданті („бунтуєт наш безрукий князь“), поет пригадує кам'янські тести за Італійських (неаполітанських) крібонаріїв і за свободу („И за здоровье тех и той до дна, до капли выпивали“) і кінчаючи цю свою поезію рядками, повними віри в свою, російську, революцію :

„Ужель надежды луч исчез?
Но нет, мы счастьем насладимся,
Кровавой чашей причастимся,
И я скажу: Христос воскрес!“

Саме на початку квітня 1821 року, коли Пушкін писав цю найреволюційнішу свою поезію, він бачився в Кишиньові з провідником південних декабристів Пестелем, „одним из самых оригинальных умов“, як характеризував його поет у своєму щоденнику, і мав з ним „разговор метафизический, политический, нравственный и проч.“. Можливо, що для нового побачення з Пестелем Пушкін, повертаючися із другої своєї поїздки в Кам'янку й Київ у кінці 1822 року, заїхав у Тульчин, де його бачив декабрист Басаргін.

Пушкін, як відомо, не був членом ні Північного, ні Південного товариства — не будемо тут гадати, чому саме так сталося. Але він був декабристом і не бувши членом товариства: він важив не менше кожного з найвидатніших декабристів і не задумався б у той час поділити з ними всю небезпеку їхнього становища. Слід пригадати тут, як пізніше він самому Миколі І, на його запитання, відповів, що якби довелося, то взяв би участь разом із своїми друзями у повстанні 14 грудня. Тут же важно пригадати й признання Пушкіна

про те, як в кінці 1825 року, після грудневого повстання, він був примушений спалити деякі свої папери — очевидно, поезії, замітки, листування, які свідчили про його зносини з декабристами й з близькими до них людьми, щоб на випадок трусу не збільшити число заарештованих і покараних у справі декабристів.

Відомо також, що пізніше, в 1830 році, Пушкін знищив і десяту главу „Євгенія Онегіна“, присвячену подіям, що трапилися в період від наполеонівських воєн до повстання декабристів. В тих рештках від неї, що дійшли до нас у зашифрованому вигляді, згадуються і „властитель слабый и лукавый, плешивый щеголь, враг труда“ Олександр І та „Александровский холоп“ — Аракчеев, і революція в Іспанії, в Неаполі та повстання проти турків Олександра Ісіданті, і повстання Семенівського полку. Та головним чином десята глава, як це видно з зацілілих окремих рядків її, мала змалювати підготовку повстання декабристів та, можливо, саме повстання. Тут говориться про зібрання у Микити Муравйова, про „решительные меры“ Луїна, про участь у тих зібраннях самого поета („Читал свои ноели Пушкин“), про „царевубийственный кинжал“ Якушкіна, про ненависника рабства Миколу Івановича Тургенева, який „предвидел в сей толпе дворян освободителей крестьян“, нарешті про Кам'янку і про Тульчин, про Пестеля, що „рать на тиранов набирал“.

Що особливо цікаве й знаменне в його задумі — продовжити улюблений свій твір; героєм цього продовження мав бути той же Євгеній Онегін; саме Євгеній Онегін мав бути декабристом, учасником таємного товариства і повстання проти російського самодержавства. Принаймні в первісному плані „Євгенія Онегіна“,

з яким поет ознайомив Юзефовича на Кавказі в 1829 році, Євгеній мусив був „или погибнуть на Кавказе, или попасть в число декабристов“.

Алеж іще раніше, в 1826 році, скоро після розправи Миколи І з декабристами, Пушкін у XXXVIII строфі шостої глави поеми, вгадуючи дальшу долю Ленського, коли б той лишився живий, спинається на кількох варіантах його майбутнього, між іншим, чи, вірніше, кінець - кінцем, передбачає для нього і долю Рилеєва, тобто участь в революційній боротьбі проти царизму, в грудневому повстанні.

Он совершит мог грозный путь,
Дабы в последний раздохнуть
В виду торжественных трофеев,
Как наш Кутузов или Нельсон,
Иль в ссылке, как Наполеон,
Иль быть повешен, как Рылеев.

Та Ленський кінчить своє життя в поемі на дуелі. Йому не судилася ні діяльність Нельсона, ні слава Наполеона, ні доля революціонера Рилеєва. Пушкін хотів тільки сказати, що Ленський, вивізиши з Германії „вольнолюбивые мечты“, міг бути таким, як Рилеев, міг стати одним з тих вибранців, одним з тих друзів людськості, які йдуть за нею на смерть, яких

... бессмертная семья
Неотразимыми лучами
Когда - нибудь нас озарит
И мир блаженством одарит.

Цих прекрасних рядків з VIII строфи другої глави, таких характерних для Пушкіна часів перебування його на півдні, поет не вмістив востаточний, призначений для друку текст, бо знав напевне, що цензура їх не пропустить. Нижче, в X строфі, впадаючи в сатиричний тон, він навіть злегка висміює наївний романтизм Ленського (пережитий вже самим Пушкіним на той час). Але тим більшого значення набирають через те випущені рядки — оцінка другої, вищої сторони

особи Ленського, його вільнолюбивість та гуманізм.

Та Пушкіну, все ж таки, треба думати, хотілося інакше закінчити свою найбільшу поему: йому хотілося змалювати в ній розправу царя з декабристами, показати самих декабристів — своїх однодумців і друзів, йому хотілося, нарешті, і свого улюбленого героя Євгенія, провівши його через „блистанье“ в великопанські салони, через романтичну розчарованість і презирство до людей, через самотність і страждання, довести до розуміння ним страшної російської дійсності того часу, до протесту проти неї, проти самодержавства, до найвищої діяльності — до декабристів, до революції. І от поет пише десяту главу поеми, в якій знов показує читачеві того самого Євгенія, з яким у восьмій главі розстався „надолго и навсегда“, тільки показує зовсім іншим. Проте, можливо, розуміється, що Євгеній лишився самим собою і далі, і до декабристів, на майдан повстання 14 грудня привела його нудьга та безнадійне кохання... Поет не розкрив нам своєї таємниці, все, що ми знаємо тут — знаємо з саги Юзефовича і не більше того, що сказав йому поет, бо десяту главу він знищив, боронячись від найближчого свого ворога — царя Миколи І та його псів — Бенкендорфів.

VI

Якими ж убогими в світлі цих думок про революційне піднесення Пушкіна на початку 1820 років, про ідеологічну близькість його до декабристів видаються намагання буржуазних „пушкіністів“ за всяку ціну відірвати поета від тих його друзів-однодумців, заперечити цю близькість до них поета! Переказуючи оповідання Якушкіна про те, як гірко Пушкін був розчарований неприй-

иттям його в члені Південного товариства восени 1820 року, Анненков, наприклад, говорив: „Пушкин так же мало был заговорщиком и отчаянным радикалом, как мало был атеистом, создавая свои поэмы и эпиграммы в воспаленном состоянии ума“.

І в іншому місці, намагаючись знецінити роль України, українських прагнень в зростанні громадсько-політичної свідомості Пушкіна, він зазначає: „Деревня Каменка держала Пушкина под своим влиянием совсем не революционной пропагандой, которой у нее никогда и не было“ ...

На думку Анненкова, і в Кам'янці, як і в Кишиньові, для Пушкіна продовжувалася „ночь, облегавшая сознание поэта“, його поводження тут було нічим іншим, як бажанням „блеснуть либерализмом“, як „вспышка необузданного права, слепо бунтующейся личности“. Бартенев думав навіть, що Пушкін в Кишиньові взагалі на півдні „прикидывался буйном, развратником и яростным мольнодумцем“. Але й Анненков кінець - кінцем не може не признати, що „пресловутая“, як він її називає, Кам'янка, „постоянно носилась перед глазами его и служила как бы оружием, которое держало его на крайних вершинах русско-байронического настроения“.

А професор Лобода, який під час 100 - літніх роковин з дня народження Пушкіна відвідав Кам'янку з метою відшукати в ній сліди перебування поета, прийшов до висновку, що „Пушкин был равнодушен к самой Каменке“. Може така думка у професора Лободи склалася тому, що він не знайшов під штукатуркою Кам'янського грота написів рукою Пушкіна, які він ретельно шукав (відколупуючи штукатурку)? Лобода шукав сліди перебування поета не там, де вони могли бути. Ці сліди лишилися

в пам'яті людей, що живуть в теперішній, радянській Кам'янці, і їх знайшли аж через 37 років після експедиції Лободи, напередодні 100 - літніх роковин з дня смерті Пушкіна теперішні радянські дослідники¹.

Наведені вище слова Пушкіна із спогадів князя Долгорукого про те, що, на думку поета, в Росії всі штатські чиновники — „подлецы и воры, генералы — скоты, дворяне — злодеи“, і що „один только класс земледельцев почтенной“ — не були тільки словами. Від самого написання своєї „Деревни“, що так недвозначно заплямувала і затаврувала клас дворян-кріпосників, і до кінця свого життя Пушкін з незмінною і глибокою прихильністю та співчуттям ставився до трудящих селянських мас — цих найупослідженіших жертв поміщицької сваволі і жорстоких законів кріпосницької Росії. Коли Пушкін з ненавистю говорив, що всіх дворян треба повісити і що коли б це сталося, то він охоче зотягував би петлі на їх шиях, то ця ненависть його була ненавистю саме до дворян-кріпосників. У тому ж щоденнику Долгорукого наводиться запис про суперечку за столом у Іззова „насчет рабства наших крестьян“, в якій Пушкін „утверждал с горячностью, что он никогда крепостных за собою иметь не будет, потому что не ручается составить их благополучие, и всякого владеющего крестьянами почитает бесчестным“.

Цю думку поета про „благополучие“ селян-кріпаків, цю незмінну прихильність його до трудящих легко помітити скрізь: від ранніх поем (наприклад, „Братья - разбойники“) до пізніших повістей та статей. Пояснюється таке ставлення Пушкіна

¹ Див., між іншим, замітку т. й. Резніка. Пушкін у Кам'янці, в газ. „Пролетарська Правда“, 28 грудня 1936 р.

до кріпаків-селян і до кріпосників-дворян, як правильно зазначив у згаданій вище статті в „Правді“ тов. В. Бонч-Бруєвич, тим, що „крестьянская революция — этот идеал левых декабристов — был идеалом и величайшего русского поэта, гения нашей литературы, А. С. Пушкина“.

Отже немає нічого дивного, що під час свого перебування на Україні, в момент найвищого зросту політичних поглядів, у Кам'янці, Пушкін, за переказами теперішніх нащадків колишніх кам'янських кріпаків, виявив незвичайну теплоту і прихильність до кріпацького населення Кам'янки. Він охоче і дружньо, не по-панському, розмовляв з селянами, заходив до них у хати, був дуже ласкавий з дітьми і навіть навчив грамоти одного з них. Дуже цікаве в тих переказах, що Пушкін виявив інтерес до народної творчості, до місцевих українських пісень: він залюбки сам слухав пісні сліпого лірника в Кам'янці й вивив його в панський будинок співати і іншим гостям Давидових.

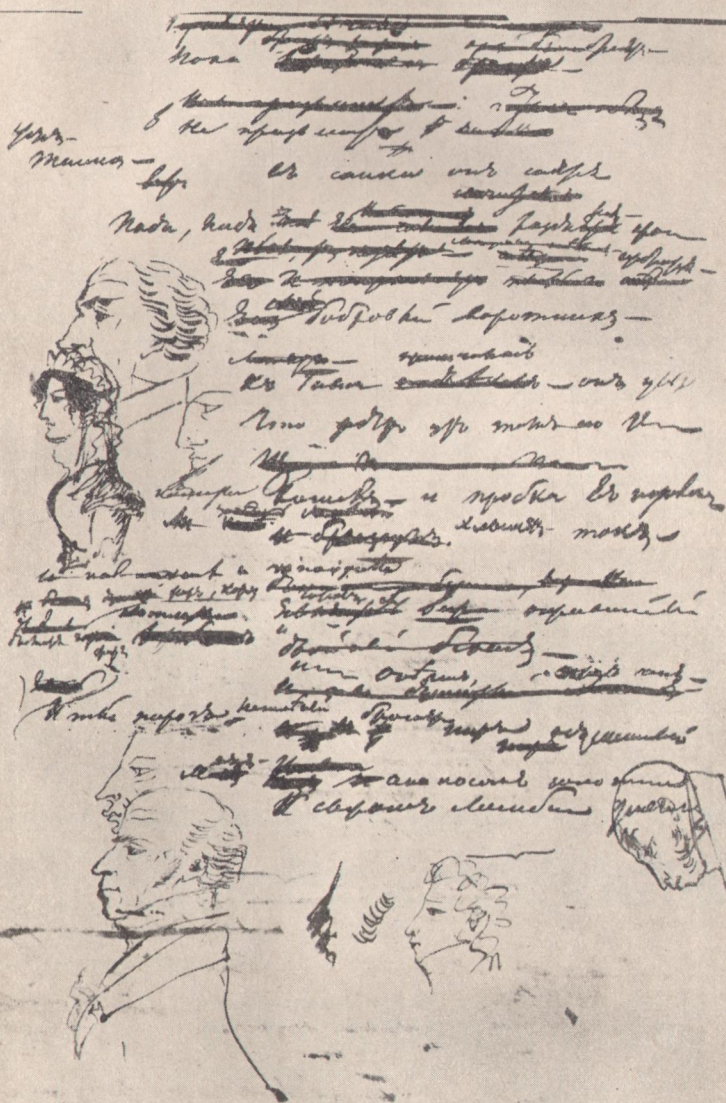
Ці відомості цілком імовірні, бо Пушкін ніколи не проминав нагоди, подорожуючи, слухати, а часом і записувати народні пісні і перекази та казки. Він робив це в Катеринославі (як свідчить Смірнова, записав тут дві українські казки), а в Бесарабії, в Криму, на Кавказі записував молдавансько-циганські, татарські й черкеські пісні і використовував їх потім у своїх творах, як пізніші і в Михайловському цікавився місцевою народною поезією й записував характерніші зразки її. Також легко і просто зближався з селянами на святах народних, ярмарках, гулянках: одягнувшись у селянське вбрання, змішавшись з натовпом, ходив з циганським табором, приєднувався до „джока“ (танок „хоровод“) на май-

дані і під звуки музики витанцював „сербешті“ або „мітитику“.

На жаль, відсутність документальних даних не дозволяє нам відтворити деталі перебування Пушкіна на Україні. Ще менше є цих даних про враження Пушкіна від відвіданий Києва зимою 1821 року. Ясно проте одно: роки 1820 — 1824 (включаючи сюди й Одесу) являють собою надзвичайно важливий момент у біографії Пушкіна взагалі і в історії зростання його політичної свідомості зокрема. Ми не можемо з цілковитою певністю говорити, що всі твори Пушкіна з українською тематикою (про них див. у 2-й статті) ідуть саме з цього часу. Тема „Полтави“, проте, якраз у ці роки стала цікавити поета; і прийнята іншими настроями поема („Полтава“) пов'язується з бесарабськими поїздками Пушкіна і з коротким гостюванням його в Києві. „Українські враження“ доповнювались згодом читанням книжок з історії України, знайомством з фольклорними збірками (напр., з піснями Максимовича 1827 — 1834 років), розмовами з О. Сомовим, з М. Гоголем та багатьма іншими вихідцями з України. Та важливіше тут, мабуть, інше: саме 1820 — 1824 роки, під впливом безпосередніх стосунків з Кам'янкою, живих і свідомих спостережень над життям покріпаченого селянства та вибухів його стихійного протесту проти поміщицького гніту — юнацьке вільнолюбство Пушкіна досягло свого кульмінаційного пункту, сповнилось конкретним змістом, набуло рис політичного світогляду.

Розуміється, не сама Україна дала Пушкіну цей поштовх; але територіально і хронологічно цей революційний зліт Пушкіна все ж таки збігається з цими, „українськими“, його роками...

Автограф О. С. Пушкина.
Сторінка з робочого альбому „Онегин“.

Проф. Мих. Самарін

ЧОРНОВИКИ „ОНЕГИНА“

ЗАМІТКИ ПРО ЧОРНОВИКИ III І IV ГЛАВ РОМАНУ

I

„Евгеній Онегин“ має п'ять з половиною тисяч віршів, якщо брати до уваги тільки те, що визнав за потрібне опублікувати сам Пушкін.

Проте з 1838 року починається публікація текстів додаткових, викинутих автором, строф „Альбома Онегина“, а потім чорновиків, і, кажучи точно, цей процес відновлення „риштовань“ навколо роману досі ще не доведений до кінця.

Таким чином, навколо основного корпусу „Онегина“ реставровані за чорновиками численні уламки, іноді великі щодо кількості віршів („Альбом Онегина“, уривки X глави і т. д.), що в сумі дають ще понад півтори тисячі віршів.

Не доводиться й говорити про те, що цінність цього матеріалу для науки про Пушкіна цілком виняткова, але, крім того, в чорновиках „Онегина“ є чимало цікавого і для найширших читачьких кіл.

„Онегин“ не належить до числа книжок, що їх легко читати. Стислість мови, величезне змістове навантаження, що його має перший - ліпший вірш роману, постійне перенесення (і часто дуже несподіване) уваги на теми, мало зв'язані з попереднім, — ставлять до читача дуже великі вимоги. Але це ще не все: в „Онегине“ є просто загадкові місця, що настійно спиняють увагу.

Оці от загадкові крапки і перестають здаватися загадками при ознайомленні з чорновиками.

Зовсім не збираючись перелічувати їх з вичерпливою повнотою, візьмемо для прикладу два моменти з одного епізоду — з розмови Онегіна з Татьяною після того, як Татьяна відіслала свого листа.

Це — IV глава, строфа 12.

Минути две они молчали,
Но к ней Онегин подошел
И молвил: „Вы ко мне писали,
Не отпирайтесь“ ...

Не можна не подумати, що для гажкої розмови з переляканою дівчиною — дуже дивний, загадковий вступ: чому Онегін не придумав більш доречного початку і хіба Татьяна дала йому привід думати, що вона відмовиться від свого листа?

І наголос він робить на слові „вы“, ніби комусь питання про авторство може бути неясним.

Звертаємось до III глави, де подано лист Тат'яни. Правда, цей лист без підпису, але невже Онегін міг вважати відсутність його за бажання Тат'яни приховати своє авторство?

Спробуємо звернутися до рукописів Пушкіна: їх два — один (зошит № 23 — 70 у Московській публічній бібліотеці ім. Леніна), чорновий у повному розумінні слова, і другий (зошит III) в Ленінградській публічній бібліотеці.

З них ми бачимо, що питання про кінець листа Тат'яни самому Пушкіну завдало багато клопоту — більше, ніж решта листа.

Перш ніж заглибитися в читання рукописів, нагадаємо свідчення одного з найближчих друзів Пушкіна — статтю П. А. Вяземського („Об альманахах 1827 г.“):

„Автор казав, що він довго не міг рішити, як примусити писати Тат'яну без порушень жіночої особистості й правдоподібності в складі; боячись збитися на академічну оду, думав він написати прозою, думав навіть написати його по-французьки, але, нарешті, щасливе натхнення прийшло до речі, і серце жіноче просто і вільно заговорило російською мовою“.

І справді, в зошиті № 23 — 70 ми знаходимо ескіз до листа Тат'яни в прозі: „(У мене нема нікого). (Я знаю вас уже). Я знаю, що ви зневажаєте... Я довго хотіла мовчати і думала, що вас побачу... Я хочу, я хочу вас бачити — у мене немає нікого, приходьте, ви повинні бути те і те, якщо ні — мене бог обманув... Я не перечитую листа і лист не має підпису, відгадайте хто ...“¹

Перед нами навіть не ескіз, а тільки план до нього, проте ми бачимо досить ясно з ескізу, що Пушкін думав лишити листа без підпису, зробивши цю відсутність підпису моментом, який інтригує Онегіна.

Дальший аналіз — уже в процесі віршового оформлення — свідчить, що для самого Пушкіна питання про підпис виростає в складне завдання, яке потребує старанного розмірковування. На аркуші 6₂, де видно сліди напруженої роботи, під текстом листа, на берегах ліворуч, ми бачимо:

Подумала, что скажут люди.
И подписала Т. Л.²

Отже, перед нами друге оформлення кінця листа, що виключає перше. Далі на аркушах 6₂ і 7₁ даліше опрацювання листа аж до рядків, відомих усім читачам:

Но мне порукой ваша честь
Я смело ей Вам себя вручаю.

Але це не все: далі йде вірш із трьох слів, що не піддаються читанню, і нарешті останній рядок:

(Но подписаться — силы) нет.

Інакше кажучи — поворот до першого оформлення: лист буде без підпису, — тільки відсутність підпису виступає не як момент інтригуючий, а як

¹ Зберігаємо пунктуацію рукопису тут і далі. — М. С.

² Т. Л. — „Твердо“. „Люди“. Пушкін використав старовинні назви цих літер.

відчнення душевного збентеження. Однак цей задум тут же взятий автором під сумнів, і він перші три слова в цьому вірші викреслює (у нас вони в дужках).

Тепер подивимося рукопис Московської публічної бібліотеки і перейдемо до рукописів Ленінградської публічної бібліотеки.

Це вже дальший етап у роботі Пушкіна — не суцільний потік ескізів, що часом важко розрізняються в їх рамках: перед нами вже цілком оформлені „онегінські“ строфи і ці строфи перенумеровані рукою автора, хоча сліди великих перероблень видно ще й на них.

У III зошиті (що містить у собі і 3 главу) ми під листом Тат'яни визначно бачимо підпис: „Тат'яна Л.“

Як ми знаємо, це ще не все: друкуючи, Пушкін спинився на новому варіанті — підпису просто немає, на цей раз навіть без мотивування, отже кінцею листа п'ять разів був по-різному оформлений.

Звичайно, читач зовсім не зобов'язаний знати, що передумав Пушкін які свої задуми забракував у процесі роботи, але в „Онегине“ він кілька разів, усунувши з публікованого тексту забраковані вірші, лишив у тексті містові відтінки, які впливали не стільки з того, що було читачеві показано, скільки з того, що лишилося прихованим від читача в чорновиках.

Якщо взяти до уваги відкинуті варіанти листа з мотивуванням відсутності підпису самою Тат'яною, вступ, яким починається мова Євгенія, стає цілком зрозумілим і єдино можливим.

II

На протязі першого розділу свого роману Пушкін створює дуже переконливий портрет Онегіна як світського лева і найдосвідченішого знавця „искусстве любить“, тобто знавця гри в кохання.

Друга глава знайомить нас із простодушною Тат'яною, яка у протизагуг Онегіну „в милой простоте не ведает обмана и верит избранной мечте“, яка любить без искусства, послушная веленью чувства“.

І от Пушкін, зробивши все, щоб у читача склалося враження про Тат'яну Онегіна, як про пару зовсім невідповідну, в IV главі примушує Онегіна говорити Тат'яні такі слова:]

Скажу без блесок мадригальных :
Нашед мой прежний идеал,
Я верно б вас одну избрал
В подруги дней моих печальных,
Всего прекрасного залог,
И был бы счастлив ... сколько мог.

Чи не правильно робить читач, що не вірить тут у щирість Онегіна? Читач йому вдячний за делікатність, з якою Онегін намагається потішити Тат'яну, але слова про ідеал не бере за чисту монету — якщо й був колись Онегіна ідеал, то, звичайно, не „уездная барышня с французской книжкой в руках“.

Найвірніше ж, що ідеалу не було ніколи у цього привабливого вітрогона. Тим часом вірш із згадкою про ідеал ми бачимо не лише в чорновикі Московської публічної бібліотеки, але і в „Плетньовському“ зошиті Ленін-

градської публічної бібліотеки (другий етап роботи над главою), при чому там це звучить з особливою значністю завдяки змінній конструкції мови.

Я в вас нашел мой идеал.

Уважніше ознайомлення з роботою Пушкіна над IV главою, проте, примушує читача визнати, що він даремне не повірив Онегіну: у Онегіна був ідеал, і почуття Татьяни Онегін сприймав не лише розумом, але й серцем.

Чорновики „Онегіна“ загалом багато кажуть нам про Онегіна такого, що Пушкін з причин, відомих лише йому, визнав за потрібне від нас сховати. Зараз це не є темою, і з прихованого Пушкіним нам потрібен загадковий згаданий Онегіним його ідеал.

Так от — ідеал справді був. Не можна сказати, щоб Пушкін у чорновиках з певністю говорив про „колишній ідеал“ Онегіна, але в неопублікованій частині сповіді Онегіна перед Татьяною і в тому, якого вигляду вона набула, ставши окремою поезією, неясні риси ідеалу з безсумнівною виражаються.

Скоротивши сповідь Онегіна удвоє проти первісного задуму і лишивши для друку тільки її останню, найменш інтимну частину, Пушкін першою частиною сповіді скористався, щоб зробити з неї окремо надруковану поезію („Женщины“), а для цього думки і почуття, спочатку приписані ним Онегіну, він приписав самому собі. Хто хоч трохи знає чорновики „Онегіна“, тому відомо, що це ототожнення поета з Онегіним у Пушкіна досить часте явище, а такого роду симбіоз автора і героя в одній особі вносить в образ героя неясність, що впливає і на читача, і на самого автора.

Приписавши згодом думки і почуття Онегіна собі, Пушкін лишив, як натяк на належність їх Онегіну, онегінські слова про ідеал. Коли ми з матеріалу, що намічався раніше для сповіді Онегіна, візьмемо те, що згодом Пушкін оформив так:

... сердцу женщина являлась
каким-то чистым божеством.
Владея чувством и умом,
Она сияла совершенством.
Пред ней я таял в тишине,
Ее любовь казалась мне
Недосыгаемым блаженством.
Жить, умереть у милых ног —
Иного я желать не мог,—

то слово „ідеал“ в устах Онегіна звучатиме для нас цілком переконливо тим паче, що наведена цитата безперечно характером своєї лексики і певною піднесеністю свого звучання нагадає нам лист Онегіна до Татьяни, написаний ним тоді, коли він вдруге усвідомлює, що в особі Татьяни він знайшов свій ідеал.

ПУШКІН ПРО ЛІТЕРАТУРУ І КРИТИКУ

ПРО ІДИЛІЇ ДЕЛЬВІГА

Ідилії Дельвіга дивні. Яку треба мати силу уяви, щоб з Росії так переселитися в Грецію, із 19 століття в золотий вік — і незвичайне почуття прекрасного, щоб так вгадати грецьку поезію крізь латинські наслідування або німецькі переклади — цю розкіш, цю нігу, цю принадність, більш негативну, ніж позитивну, що не допускає нічого заплутаного, темного або глибокого, зайвого, неприродного в описах, напруженого [в почуттях, нічого, що відзивалося б найновішою дотепністю, цю вічну новину і несподіваність простоти і добродушності, щоб так досконало захистити себе від прозаїчного впливу дотепності, мудрування, від грайливої неправильності романізму, — щоб зберегти повноту і рівновагу почуттів, тонкість зображень.

Пушкін про Дельвіга, 1827 р.

ПРО ПОТРЕБУ ІСТИННОЇ КРИТИКИ

Голос справжньої критики потрібен у нас; кому ж як не тобі, забрати у руки загальну думку і дати нашій словесності новий, істинний напрям? Покищо, крім тебе, немає у нас критика.

Пушкін — П. А. Катеніну, 1826 р.

ПРО „ДУМИ“

Що сказати тобі про Думи? В усіх трапляються вірші живі, кінцеві трофи Петра в Острогоську надзвичайно оригінальні. Але взагалі вони слабі вигадкою і викладом, усі вони на один покрій: складаються з загальних місць (loci topici):

Опис місця дії, мова героя і напоумлення. Національного, російського немає в них нічого крім імен... »

Пушкін — Рилеву, 1825² р.

ПРО ОЗЕРОВА І КАРАМЗІНА

Карамзін великий письменник в усьому сенсі цього слова, а Озеров — уже посередній. Озеров зробив крок у складі, але мистецтво чи не відступило. Геркулесівського в ньому немає нічого.

Пушкін — Заметки на полях статті Вяземського „О жизни и сочинениях В. А. Озерова“, 1826 р.

Озерова я не люблю не з заздрості (цього мерзотного почуття, як кажуть), але з любові до мистецтва. Ти сам визнаєш, що склад його по добрий, а я не бачу в ньому й тіні драматичного мистецтва.

Пушкін — Заметки на полях статьи Вяземского „О жизни и сочинениях В. А. Озерова“, 1826 р.

ПРО КАЗКИ

Чи знаєш мої заняття? До обіду пишу записки, обідаю пізно; після обіду їжджу верхи, увечері слухаю казки — і надолужую тим хиби проклятого свого виховання. Що за краса ці казки! кожна є поема!..

Пушкін — Л. С. Пушкіну, 1824 р.

ПРО КОМЕДИЮ ГРІБОЄДОВА

Між майстерними рисами цієї прекрасної комедії — недовірливість Чацького щодо кохання Софії до Молчалина — чарівна і яка натуральна! От чому повинна була крутитися вся комедія, але Грібоєдов, видно, не схотів його воля. Про вірші я не кажу; половина — повинні увійти в прислів'я.

Пушкін — А. А. Бестужеву, 25 січня 1825 р.

ПРО ПОВІСТЬ ГОГОЛЯ „НОС“

М. В. Гоголь довго не погоджувався на друкування цієї штуки; але ми знайшли в ній так багато несподіваного, фантастичного, веселого, оригінального, що умовили його дозволити нам поділитися з публікою приємністю яку зробив нам його рукопис.

Пушкін — „Примечание к повести „Нос“, 1836 р.

ПРО БУЛГАРИНА

П. Булгарін у передмові до одного з своїх романів повідомляє публіку, що є люди, які не визнають у ньому ніякого таланту. Це, як видно, ду його дивує. Він навіть виразив своє здивування і розділовими знаками. З нашого боку ми знаємо людей, які визнають талант в п. Булгаріні, але тут не дивуємося. Новий роман п. Булгаріна ніяк не поступається його колишнім.

Пушкін — „Записки Чухина“, сочин. Фаддея Булгарина.

ПРО ЯЗИКОВА

... Ви одержите мій Современник, бажаю, щоб він заслужив Вашу похвалу ... Будьте моїм співробітником неодмінно. Ваші вірші — вода жива; наші — вода мертва; ми нею облили Современника; скропіть його Вашими кинучими краплями. Послание к Давыдову — розкіш.

Пушкін — Н. М. Язикову, 1836 р.

ПРО ЛАЖЕЧНІКОВА

... Дозвольте, шановний пане, подякувати Вам тепер за прекрасні романи, що їх усі ми прочитали з такою жадобою і з такою насолодою. Можливо, в художньому відношенні „Ледяной дом“ і вищий „Последнего Новика“, але істина історична в ньому не додержана, і це згодом, коли справа Волинського буде оголошена, звичайно, пошкодить Вашому творові; але поезія завжди лишиться поезією, і багато сторінок Вашого роману житимуть, доки не забудеться російська мова.

Пушкін — І. І. Лажечникову, 3 листопада 1835 р.

ПРО ГОГОЛЯ

Читачі наші звичайно пам'ятають враження, справлене на них появою „Вечорів на хуторі“: всі зраділи цьому живому описові племені, співаючого і танцюючого, цим свіжим картинам малоросійської природи, цій веселості, простодушній і разом лукавій. Як дивувалися ми російській книзі, що примусила нас сміятися, ми, що не сміялися з часів Фонвізіна! Ми були такі вдячні молодому авторові, що охоче простили йому нерівність і неправильність його складу, незв'язаність і неправдоподібність деяких оповідань, віддавши ці хиби на поживу критики. Автор виправдав таку вибачливість. Він з тих часів безперестанку розвивався і удосконалювався. Він видав „Арабески“, де в його „Невский проспект“, найповніший із його творів. Слідом за ним з'явився „Миргород“, де з жадністю всі прочитали і Старосветских помещиков, цю жартівливу зворушливу ідилію, яка змушує нас сміятися крізь льози суму й розчуленості, і Тараса Бульбу, якого початок гідний Вальтер-Скотта. П. Гоголь іде ще вперед. Бажаємо і сподіваємося мати часто нагоду поговорити про нього в нашому журналі.

Пушкін — „Вечера на хуторе близ Диканьки“, 1836 р.

ПРО „СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ“

Але, на жаль, старої словесності у нас не існує. За нами темний степ — на ньому підноситься єдиний пам'ятник: Песнь о полку Игореве.

Пушкін — „О русской литературе с очерком французской“, 1834 р.

... Шукати натхнення завжди здавалось мені смішною і безглуздою примхою: натхнення не відшукаєш, воно само повинне знайти поета.

Пушкін — „Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года“, 1835 р.

ПРО ВАЛЬТЕР-СКОТТА

... Гуляю пішки і верхи, читаю романи В. Скотта, від якого в захопленні.

Пушкін — Н. Н. Пушкиній, 25 вер. 1835 р., Тригорське.

ПРО ГОГОЛЯ

Зараз прочитав „Вечера близ Диканьки“. Вони здивували мене. От справжня веселість, щира, невимушена, без манірності, без натягнутості. А подекуди яка поезія, яка чутливість! Усе це таке незвичайне в нашій літературі, що я досі не опам'ятався. Мені оповідали, що коли видавець увійшов до друкарні, де друкувалися „Вечера“, то складачі почали пирскати і чмихати, закриваючи рот рукою. Фактор пояснив їх веселість, признавшись йому, що складачі помирали зо сміху, набираючи його книгу. Мольєр і Фільдінг, мабуть, були б раді розсмішити своїх складачів. Вітаю публіку з справді веселою книгою, авторові щиро бажаю дальших успіхів.

Пушкін — А. Ф. Вовікову, 1831 р.

Грудень 3.... Вчора Гоголь читав мені казку Як Ів. Ів. посварився з Ів. Тимоф., — дуже оригінально і дуже смішно.

Пушкін — „Из дневника“, 1833 р.

ПРО ЖУРНАЛИ

Журнал у розумінні, прийнятому в Європі, є відгомін цілої партії, періодичні памфлети, видавані людьми, відомими знаннями і талантами, що мають свій політичний напрям — свій вплив на порядок речей. Стан журналістів є розсадник людей державних... Подивіться, хто у Франції, хто в Англії видає ці журнали, що змагаються? Тут Шатобріан, Маргіньяк, Перонет, там Кеннінг, Гіффорд, Джефрі, Пітт. Що ж тут спільного з нашими журналами і журналістами? — Посилаюся на власне сумління наших літераторів — питаю, по якому праву Северная Пчела керуватиме загальною думкою російської публіки; який голос може мати Северный Меркурий?

Пушкін — „О русских журналах“, 1831 р.

ПРО КРИТИКУ

У нас увійшло в звичай між письменниками, що заслужили довір'я і повагу публіки, не заперечувати критиці. Рідко хтонебудь із них подасть голос, і то не за себе. Звичай шкідливий для літератури. Такі анти-критики мали (б?) подвійну користь: виправлення помилкових думок і поширення здорових понять відносно мистецтва. Ви скажете, що здебільшого журнальна критика полягає в особистому і лайці, що публіка...

Пушкін — „О критике и полемике Литературной Газеты“, 1830 р.

Коли б Недоросль, цей єдиний пам'ятник народної сатири, коли б Недоросль, що ним колись захоплювалася Єкатеріна і весь її блискучий двір, з'явився в наші часи, то в наших журналах, посміявшись над правописом Фонвізіна, з жахом помітили б, що Простакова лає Палашку канальєю і собачою дочкою, а себе порівнює з сукою (!) „Що скажуть дами, вигукнув би критик, адже ця комедія може потрапити дамам!“ — І справді страшно! Що за ніжну й добірну мову повинні вживати пани ці з дамами!

Де б, як би послухати! А дами наші (бог їм суддя!) їх не слухають і не читають, а читають цього грубого Вальтер - Скотта, який ніяк не вміє замінити простомовність простодумністю.

Пушкін — „Опыт отражения некоторых нелитературных обвинений“, 1830 р.

ПРО КРИТИЧНІ СТАТТІ ВЯЗЕМСЬКОГО

Критичні статті кн. Вяземського мають на собі відбиток розуму тонкого, постережливого, оригінального. Часто не погоджуєшся з його думками, але вони змушують мислити.

Пушкін — „О статьях князя Вяземского“, 1830 р.

ПРО БАРАТИНСЬКОГО

З наших поетів Баратинський всіх менше користується звичайною прикрасністю журналів. — Чи не через те, що вірність розуму, почуття, точність виразу, смак, ясність і стрункість менше діють на юрбу, ніж перебільшення (exagération) ...

Пушкін — „О Баратынском“, 1828 р.

ПРО АЛЬМАНАХ „СЕВЕРНАЯ ЛИРА“

Альманахи зробилися представниками нашої словесності. По них згодом стануть судити про її рух і успіхи. Кілька приємних віршів, цікаві прозаїчні переклади із східних мов — ім'я Баратинського, Вяземського ручаться за успіх *Северной Лiry*, первенця московських альманахів.

Пушкін — „Об альманахе „Северная Лира“, 1827 р.

ПРО ТЕАТР

Твердо впевнений, що застарілі форми нашого театру потребують перетворення, я задумав свою трагедію за системою батька нашого Шекспіра і, принісши йому в жертву перед його вівтарем дві класичні єдності, ледве зберіг останню. Крім цієї славленої потрібності — є і єдність, про яку французька критика й не згадує (мабуть, не припускаючи, що можна заперечувати її необхідність), єдність складу — цієї четвертої неодмінної умови французької трагедії, якої позбавлений театр іспанський, англійський і німецький. Ви відчуваєте, що і я наслідував такий спокусливий приклад.

Пушкін — „Набросок предисловия к „Борису Годунову“, 1827 р.

ПРО ЖУРНАЛ „МОСКОВСКИЙ ВЕСТНИК“

Вестник Московский за мою безсторонню, сумлінну думкою — найкращий з російських журналів. В Т(еле)графі похвальна одна ретельна працьовитість, а добрі одні статті Вяземського, але зате за одну статтю Вяземського в Телеграфі віддам три путні статті Московского Вестника. Його критика поверхова або несправедлива; але образ його побічних думок і їх

висловлення гостро оригінальний; він мислить, сердить і змушує мислити і сміятися: важлива властивість, особливо для журналіста.

Пушкін — Погодіну, 1827 р.

Твори нашої літератури хоч які рідкі, але живуть і вмирають, не оцінені гідно... Не кажучи вже про живих письменників, Ломоносов, Державін, Фонвізін ждуть ще єгипетського суду. Бундючні прізвіща, безумовні похвали тривіальні вигуки вже не можуть задовольнити людей здорового розуму

ПРО ФОРМУ І ЗМІСТ

Ці два таланти (Малерб і Ронсар) виснажили сили свої в боротьбі з удосконаленням вірша. Така доля, що чекає письменників, які дбають більше про механізм мови, зовнішні форми слова, ніж про думку — істинне життя його, незалежне від вжитку!

ПРО ІДЕЙНІСТЬ ПОЕЗІЇ

Не завадило б нашим поетам мати суму ідей далеко значнішу, ніж у них звичайно водиться. Із спогадами про минулу юність література наша далеко вперед не зрушить.

Освіта віку вимагає важливих предметів міркування, поживи для умів, які вже не можуть задовольнятися блискучими іграми уяви і гармонії.

ПРО НАТХНЕННЯ, ПРО ЖАНРИ

Критик (тобто Кюхельбекер) змішує натхнення з захопленням... Натхнення є схильність душі до живого сприйняття вражень, отже, до швидкого розуміння понять, що їй сприяє поясненню їх. Натхнення потрібне в поезії, як і в геометрії... Захоплення виключає спокій — конечну умову прекрасного. Захоплення не передбачає сили розуму, що розпоряджається частинами у відношенні до цілого. Захоплення нетривале, непостійне, отже, не в силі створити істинну, велику досконалість... Гомер незмірно вищий Піндара. Ода стоїть на нижчих ступенях поем. Трагедія, комедія, сатира — усі більше від неї вимагають творчості, фантазії, уяви, геніального знання природи. І плану не може бути в оді. Єдиний план Дантового пекла є вже плід високого генія. Який план в одах Піндара? Який план у „Водопаді“, кращому творі Державіна? Ода виключає постійну працю, без якої немає істинно прекрасного.

Пушкін — По поводу статьи Кюхельбекера „О направлении нашей поэзии“, 1826 р.

Істинний смак полягає не в несвідомому відкиданні такого то слова, такого то звороту, але в почутті співмірності і відповідності.

Суспільство дозріло для великої руйнації. Усе ще спокійне, але вже голос молодого Мірабо, подібно до віддаленої бурі, глухо гримить з глибини в'язниць, по яких він мандрує. Смерть Вольтера не спиняє потоку, Бомарше витягає на сцену, роздягає дам догола і терзає все, що вважається ще недоторканим.

Пушкін — Вяземському, 1816 р.

Не рішу, якій словесності віддати (перевагу), але є у нас своя мова; м'якше — звичай, історія, пісні, казки й інше.

Пушкін — „О французской словесности“, 20-ті рр.

Дельвіг, Дельвіг! пиши мені і прозою і віршами; благословляю і вітаю тебе — добився ти нарешті точності мови — єдиної речі, якої тобі не вистачало.

Пушкін — Л. С. Пушкіну, 30 січня 1823 р.

Французька хвороба змертвила б нашу молоду словесність. У нас немає метру, спроби Озерова знаменовані поетичним складом — і то неточним заржавілим; проте де він не наслідував манірних правил французького метру?

Пушкін — Вяземському, 6 лютого 1823 р.

Згоден, що деякі оди Державіна, не зважаючи на нерівність складу на неправильність мови, сповнені поривів істинного генія, що в Душеньке-Огдановича трапляються вірші і цілі сторінки, гідні Лафонтена, що Крилов перевищив усіх нам відомих байкарів, за винятком, можливо, цього ж таки Лафонтена, що Батюшков, щасливий сподвижник Ломоносова, зробив для російської мови те ж саме, що Петрарка для італійської; що Жуковського перекладали б на всі мови, коли б він сам менше перекладав...

Пушкін — „Причинами, замедлившими ход нашей словесности ...“, 1824 р.

Рилеєва Войнаровский незрівняно кращий усіх його Дум; склад його метричних і стає справді розповідним, чого у нас ще майже немає.

Пушкін — А. А. Бестужеву, 12 січня 1824 р.

НАЩАДКИ ПУШКІНА

У О. С. Пушкіна було четверо дітей. Коли поет помер, старший дочці його Марії ішов тільки шостий рік, синам було три і два роки, молодший дочці — кілька місяців.

Стара Росія зовсім не цікавилася його дітьми, як не цікавилась посправжньому і творчою спадщиною великого поета.

А діти Пушкіна жили в Росії — всі, крім дочки Наталії.

* * *

Взимку 1919 року бронзовий Пушкін на Тверському бульварі холонув під сніжним покривалом, немов загорнутий у простирadlo. Вітер крутив навколо сніжний порох.

Але на бульварі, як завжди, бавились діти, світило сонце і рипів під ногами сніг. Діти, що бавились біля пам'ятника Пушкіна, добре знали бабусю, яка щодня приходила сюди. Вся в чорному, самотня, вона сідала на зледенілу лаву бульвара і спрямовувала свій згаслий погляд на поета...

Це була Марія Гартунг, дочка Пушкіна.

Її знали в Москві по відомому колись судовому процесові її чоловіка. Те ж, що ця жінка — дочка поета, було відомо небагатьом.

М. О. Пушкіна народилась 1832 р. Коли вбили її батька, вона була п'ятирічною дівчинкою. Але вона єдина, старша серед усіх дітей, трохи пам'ятала батька — його обличчя, руки, навіть голос...

Марія Олександрівна Пушкіна виїхала заміж за завідувача Державним кіннозаводством Гартунга. Заплутаного в темну справу, обплетеного інтригами Гартунга було віддано під суд і визнано винним. Під час очікування присуду він застрелився в коридорі Московського окружного суду, залишивши записку про те, що він не винуватий. Процес його наробив великого шуму. Достоевський у „Щоденникові письменника“ присвятив „справі Гартунга“ окремий розділ „Хто винен?“

Та М. О. Гартунг знали не тільки з процесу її чоловіка: знали її — щоправда, нешироке коло — і як „Анну Кареніну“. Є дані, які дають право твердити, що Лев Толстой був знайомий з Марією Гартунг і з неї писав портрет своєї героїні.

В Толстовському музеї в Москві є портрет М. О. Гартунг — „Анни Кареніної“.

Померла Марія Гартунг в Москві 1919 року, на 87 році життя.

* * *

Молодший син поета, Григорій Олександрович Пушкін, 33 роки прожив у садибі поета — селі Михайловському. 1899 року, продавши Михайловське, він виїхав до Віленської губернії, де помер 1905 року. Дітей у нього не було.

* * *

Старший син поета, Олександр Олександрович, улюбленець батьків

жив у Москві, в Трубніковському за-
улку. Помер він 1914 року. У нього
було 13 дітей.

Більшість із них померла. Але трьох
внуків поета ми маємо сьогодні серед
нас.

Всіх їх держава забезпечила пер-
сональною пенсією.

***

У Полтаві живе дочка Ол. Ол.
Пушкіна — Марія[?] Олександрівна, по-
молівкові Бикова. Чоловік її Н. В.
Биков помер 1919 року. Він був си-
ном улюбленої сестри Гоголя — Лізи.

У М. Ол. Пушкіної-Бикової 7 ді-
тей і багато внуків. Поетові правну-
ки — радянські школярі, піонери.

**

Поетова внучка, Анна Олександрівна
Пушкіна, найбільше з усіх поетових
нащадків схожа на свого діда. Вона
живе в Москві, в новому будинкові
на Арбаті, де їй дали квартиру.

Нині їй 70 років.

На урочистому вшануванні пам'яті
Пушкіна з нагоди 137-ліття з дня
його народження присутні на урочи-
стому мітингові по очах одразу
знавали в президії А. Ол. Пушкіну,
внука поета.

Брат її, Григорій Олександрович
Пушкін, внук поетів, — також москвич.
Він живе на Рождественці, у великій
квартирі, яку йому дала Московська
державна бібліотека, і одержує пенсію 300 кар-
бованців.

Г. Ол. Пушкін — колишній вій-
ськовий. Імперіалістичну війну і потім
громадянську — в Червоній
армії — він провів на фронтах; він
був контужений і наприкінці 1921 р.
здобув інвалідність.

Тепер йому 68 років. Це невеликий
зріст підстаркуватий чоловік, вій-
ськової виправки, у військовій гім-
настичній кольору „хакі“, з білими

вусами й щіточкою попелястого во-
лосся над високим чолом.

Трохи гаркавлячи, з захопленням
і цікавістю, з жвавістю, що примушує
забувати про його вік, любовно го-
ворить Г. Ол. Пушкін про Москву,
про сьогодні нашої батьківщини...

***

Ми розглядаємо фото. Група чер-
воноармійців у „будьонівках“, в гім-
настичках. Один з них — син Григо-
рія Олександровича, Гриша.

Г. Г. Пушкін закінчив тваринницький
технікум у колонії „Новий быт“ під
Москвою, працював у Тимирязівській
академії, потім — лаборантом у нар-
харчівській лабораторії.

Тепер Гриша Пушкін — в лавах
Червоної Армії.

Старший з дітей Ол. Ол. Пушкіна,
сина поета, також Ол. Ол. Пушкін,
що помер 1916 року, був одружений
з А. П. Зеліх. Від цього шлюбу на-
родилась дочка Катерина.

Нині Катерині Олександрівні Пуш-
кінній 27 років, вона живе в Москві
в одному будинкові з матір'ю, працює
на фабриці „Спартак“ в конторі.

У неї двоє дітей: Саша і Миша
Пушкіни.

Миша Пушкін — наймолодший з на-
щадків поета.

Улюблені письменники Миші Пуш-
кіна — Чуковський і Пушкін, улю-
блені книжки — „Тараканище“ і „Ру-
слан и Людмила“.

Брат його Саша Пушкін, десяти-
річний школяр, чорнявий, жвавий
і рішучий, як Абрам Ганнібал, пере-
читав уже всього Пушкіна. Але він
хоче бути не поетом, а пілотом. І не
абияким пілотом, а таким, як Чкалов.

Це росте вже п'яте покоління Пуш-
кіних — Ганнібалів.

Е. Гард.

КАР'ЄРА ВБИВЦІ

Пушкіна вбито. Громадська думка сповнена обуренням. Микола Палкін дає задоволення громадській думці: Дантеса-Геккерна розжалувано в рядові і вислано за кордон.

Що сталося далі з вбивцею поета, затаврованим навіки ганьбою у виповнених полум'ям віршах Лермонтова? Десять років він живе в глухій французькій провінції. Але потім знову з'являється на поверхні бурхливого політичного життя. Дантес у Парижі, він „народний представник в Національному зібранні“. Вибухнула лютнева революція 1848 року. В Установчих зборах поміщик Дантес-Геккерн провадить реакційну політику. Він користується славою дуелянта, і його було обрано арбітром парламентських дуелів (було таке „почесне звання“!).

Наприкінці 1848 року майбутній кат Паризької комуни Тьер викликає на дуель одного члена зборів, що обвинувачував його в політичних махінаціях. Секундантом був обраний Дантес. Віднині пройдисвіт Дантес, кар'єрист, монархіст і убивця,—приятель душителя Комуни.

Почалась нова кар'єра Дантеса: він бере участь у готуванні реставрації Імперії, стає прибічником авантюриста Луї-Наполеона, тодішнього президента республіки, що задумав державний переворот. В законодавчому зібранні Віктор Гюго виступає з громовою промовою проти Луї-Наполеона: „Карти на стіл! Будемо говорити все!— вигукнув Гюго.— Як? Невже, коли ми маємо Наполеона Великого, треба, щоб ми мали Наполеона Маленького?“ Праві переривають

його промову, серед них і „п. де-Геккерн“. Після перевороту Гюго, перебуваючи у вигнанні, випустив книгу поезій „Кари“. До одного з віршів він додав витяги з своєї промови і вибрики проти нього правих депутатів. Тут серед інших імен маємо ім'я де-Геккерна. До його прізвища Гюго додав уїдливу примітку: „Нині—сенатор. 30.000 франків утримання на рік“.

Дійсно, в нагороду за послуги Луї-Наполеон призначив Дантеса-Геккерна сенатором. В сенаті він привернув до себе увагу промовами в оборону світської влади пап. Він ділок, він засновує Паризьке газове товариство.

В сенаті, який складався, за словами Проспера Меріме, „з 200 дурнів“, Дантес — найправіший. Він відстоює у всьому особисту „політику“ свого покровителя, обороняючи найреакційніші політичні позиції монархічної Європи, виконуючи дане Миколі I зобов'язання боротися „проти жалюгідних безумців, що мають безрозсудне намагання переродити Європу“.

До яких меж поширювалась ця його боротьба, видно з одного документа, в якому Дантес-Геккерн остерігає Олександра II через російське посольство проти замаху, що готується на нього.

Поза сумнівом: Дантес був політичним освідомителем російського посольства.

Після падіння Другої імперії Дантес-Геккерн дуже активно займався політичним шпіонажем. Він помер 1895 року.

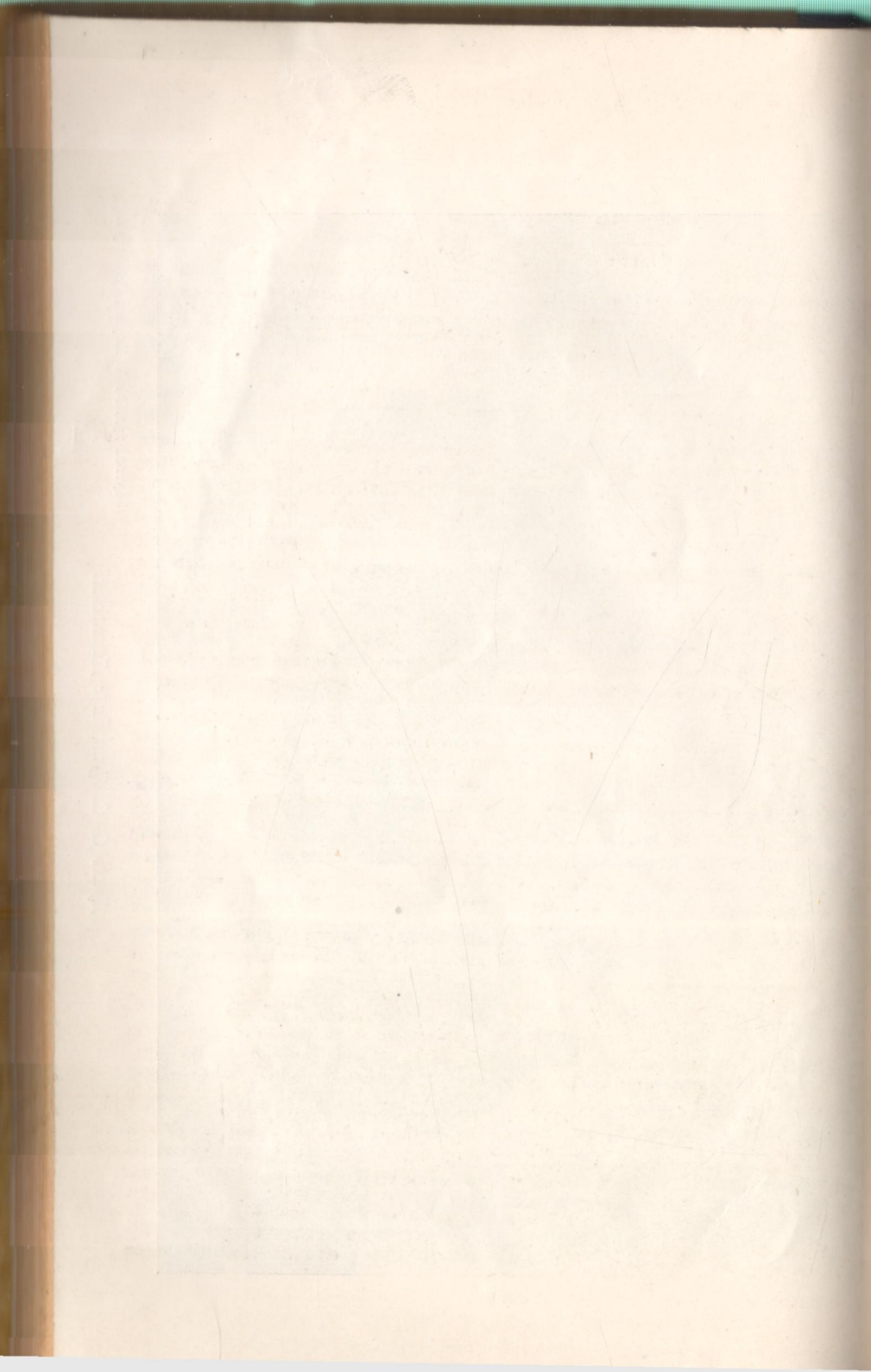

Картина худ. А. А. Наумова (1884 г.).

Дуэль О. С. Пушкина с Дантесом.

ПАМ'ЯТІ О. С. ПУШКІНА

НА УРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ ПУШКІНСЬКОГО КОМІТЕТУ ПРИ
ЦВК УРСР РАЗОМ З ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ КИЄВА
10 ЛЮТОГО 1937 РОКУ.

ВСТУПНА ПРОМОВА ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОГО ПУШКІНСЬКОГО КОМІТЕТУ
НАРКОМА ОСВІТИ тов. В. П. ЗАТОНСЬКОГО

100 років тому, 10 лютого 1837 р., помер Олександр Сергійович Пушкін.

Фізичним виконавцем злочинського вбивства Пушкіна, цього генія людства, був нікчемний авантюрист Дантес. Фактично убив його стовп все-російської і європейської реакції того часу Микола І.

З відома і за прямим цькуванням царя геніальний поет був спровокований на дуель і посланий під смертельний постріл.

Повстання декабристів 1825 року не викликало зрушення мас, і цар Микола, легко придушивши повстання, вирішив суворо розправитись з друзями Пушкіна. Але самого поета самодержець все ж не наслідився заслати на каторгу, хоча Пушкін навіть і не приховував свого співчуття тій справі, за яку боролись декабристи, виразом чого були гострі політичні прокламації, відомі його твори, як „Вільність“, „До Чаадаєва“ та інші, писані задовго до декабристського повстання.

Цар зробив невдалу спробу відірвати Пушкіна від визвольного руху. Він намагався улестити поета своїми „милостями“, але з цього нічого не вийшло, і навіть його самодержавна тупість відчула величність Пушкіна, його громадську значимість, його незламну волю до боротьби за свободу.

Пушкін міцніше, ніж хто інший з його декабристських друзів і співучасників, був зв'язаний з народом.

Пушкін перший, як зазначив Горький, відчув, що література — національна справа першорядної ваги, що література вище роботи в канцелярії і служби при дворі. Пушкін — осново-

положник російської літератури і перший підніс літературу на височінь, до того недосяжну. Пушкін вважав, що поет — виразник всіх дум і почуттів народу, що він призваний розуміти і відтворювати багатогранне життя народу. Так глибоко розумів Пушкін завдання літератури. Пушкін перший перетворив літературу з розваги панівних класів, естетів на мугутню громадську силу.

Треба знати, що Пушкіну в той час доводилось витворювати і літературну мову. Пушкін перший в Росії приділив таку велику увагу народній творчості, фольклорові. Він збирав народні казки, слухав пісні різних народів тодішньої Росії. Він на цьому ґрунті створив і розвинув літературну мову.

Добролюбов підкреслював значення Пушкіна ще в тому, що він не тільки створив літературу, а перший привчив російську публіку читати літературу, тому що Пушкін давав їй літературу, яка її цікавила, яка її вабила, в якій у прекрасній формі був закладений глибокий внутрішній зміст.

Гоголь прекрасно висловив це значення Пушкіна такими словами:

„Пушкін є явище надзвичайне і можливо єдине явище російського духу: це руська людина в кінецьному її розвитку, в якому вона, можливо, з'явиться через двісті років.

...Він при самому початку своєму уже був національний, бо справжня національність полягає не в описанні сарафана, а в самому дусі народу. Поет може бути навіть і тоді національним, коли описує зовсім сторонній світ, але дивиться на нього очима

свогого народу, коли почуває і говорить так, що співвітчизникам його здається, ніби це почувають і говорять вони самі“... (М. Гоголь. З статті „Кілька слів про Пушкіна“).

Дійсно, Пушкін за короткий час свого життя (він прожив всього 37 років) провів таку титанічну роботу, що ще за життя свого став національним поетом, став класиком.

Не дивно, що, коли по тодішньому Санкт - Петербургу пройшла звістка про тяжке поранення Пушкіна, то на здивування тупої знаті і на страх царя десятки тисяч народу приходили на Мойку — набережну, де жив Пушкін. Вони приходили, щоб довідатись про стан здоров'я поета, а після смерті, щоб віддати йому останню шану. Народ глибоко переживав цю тяжку втрату — загибель свого любимого поета. Молодий гусарський офіцер, до того нікому невідомий — Лермонтов на смерть Пушкіна відгукнувся такими словами гніву і обурення:

„Жадібно стоїте юрбою ви круг трона,
Свободи, Генія і Слави палачі ...
І ваша чорна кров тоді не зможе змити
Поета праведну кров“.

Лермонтов висловив дійсні почуття тисяч і тисяч людей тодішньої Росії, в якій ще надто мало було грамотних, в якій культура була монополією панівного дворянства.

Отже, тісні зв'язки Пушкіна з народом примусили царя не просто розправитись з Пушкіним так, як з декабристами, а по-злодійському — під ширмою дуелі підвести його до загибелі, до убивства на Чорній річці.

Народні маси любили і люблять Пушкіна, — і за те, що Пушкін, як він висловився в своєму „Пам'ятнику“, — „Чувства добрые лирой пробуждал“.

Це не означає, що Пушкін, як Христос, учив усіх любити ближнього. Навпаки, Пушкін у палких рядках своєї оди „Вольность“ та в інших творах закликав до прямих революційних дій, дій кривавих. Він говорив про те, що тиравів треба відправити на гільйотину, він підкреслював:

„Мы счастьем насладимся,
Кровавой чашей причастимся —
И я скажу: „Христос воскрес“.

Не про християнське смирення, а про революцію, революцію криваву гово-

рив він, про революцію проти гнобителів і звільнення кріпаків — і тим самим він викликав добрі почуття до тих гноблених, яких в його роки продавали на базарі як худобу, яких за людей не вважали.

Ось до кого зверталася думка Пушкіна, ось про чію кращу долю мріяв він, ось за що його любив російський народ.

Але якщо Пушкін був національним російським поетом, видатнішим генієм Росії, це не означає, що він був чужий іншим народам. Навпаки, навіть у ті далекі часи Пушкін вже мріяв про дружбу народів.

Цікаве його ставлення до польського поета Міцкевича. Пушкін в одному незакінченому творі, який знайшовся в його чернетках, у зверненні до Міцкевича пише:

„... Нередко
Он говорил о временах грядущих,
Когда народы, распри позабыв,
В великую семью соединятся,
Мы жадно слушали поэта“.

Отже більше, як 100 років тому, в роки жорстокої миколаївської реакції, в умовах, коли про інтернаціональну солідарність навіть мріяти було важко, Пушкін доходив до таких високих думок.

Ще яскравіше це виявлено в його відомому „Пам'ятнику“:

„За мене відголос пройде в Русі великий,
І нарече мене всяк сущий в ній язык,
І гордий вгук слов'ян, і фін, і нині
дикий

Тунгус, і друг степів калмик“.

Хіба це не перекликається з сучасною епохою, епохою Сталінської Конституції, епохою щасливого замкнутого життя і буйного розквіту культури всіх народів Радянського Союзу, де дійсно і тунгус, що в часи Пушкіна ще був диким, і калмик, і фін, і грузин, і українець спільно з російськими робітниками, всі в одній дружній сім'ї радянських народів будують нову соціалістичну батьківщину на місці старої Росії, колишньої тюрми народів...

О, як ненавидів Пушкін цю тюрму народів!

„Чорт догадав мене родитися в Росії з душею і талантом. Весело, нічого сказати“ — писав в одному листі до своєї дружини Пушкін.

Дійсно, в країні, де все було під ярмом і мовчало, важко було геніаль-

ому поетові, великій людині з розумом і талантом.

Зараз здійснилося пророцтво Пушкіна про „зарю принадливого щастя“, про „плем'я молоде, незнайоме“, якому він через віки протягував свою руку. Здійснилось його пророцтво і про братство народів і про визволення трудящих. Він не дожив до тих часів, коли міг би побачити „народ непричнений“.

Ми, здійснивши пролетарську революцію, збудувавши першу стадію комуністичного суспільства — соціалізм, не забуваємо Пушкіна, шануємо пам'ять поета, який жив і працював у нечувано тяжкі часи і все ж не здавався, все ж бадьоро дивився вперед, закликав до кращого життя, того поета, твори якого залишаються близькими нам усім без різниці національностей.

Пушкіна люблять широкі маси, його читають, вивчають старі й молоді. Твори Пушкіна видано в мільйонах примірників. Досить сказати, що тільки за 1936 рік твори Пушкіна видано в Союзі тиражем в 12 мільйонів примірників, тоді як за 10 років перед революцією було видано всього 5 мільйонів примірників.

ПРОМОВА ТОВАРИЩА М. О. БИКОВОЇ

Правнучка О. С. Пушкіна

Прошло сто лет, и новый век свободы, который ты так страстно призывал, возшел над миром, и встанут народы под новых гимн „интернационал“. Несется песня радости и счастья, идет народ, разбивший цепи сна. На сверженных обломках самовластья Мы поднимаем ваши имена“.

Цими словами зовсім ще юного поета мені хочеться почати своє слово.

Сьогодні ім'я Пушкіна піднесено так високо, як ніколи. Його палка віра в прогрес і краще майбутнє Росії, його демократизм, його життєрадісна лірика та геніальна простота особливо рідні і близькі нашому молодому радянському поколінню.

Хто скаже, що нас від Пушкіна відділяє сторіччя?

Мені жаль, що мій прадід не може бачити тепер здійсненою ту „щасливу зорю“, про яку він міг тільки мріяти в умовах царського самовластя. Внук поета — Григорій Олександрович Пушкін — справді побачив „могутній вік“ народів своєї батьківщини і пішов із своїм народом, провівши всю громадянську війну на фронті, як один з командирів Червоної Армії.

За 1936 рік тільки у нас на Україні видано 1.400.000 примірників, з них 1200 тис. українською мовою. Крім того, на Україну ще завозиться 11-12% того, що друкується в РРФСР, тобто ще понад 1 мільйон примірників. І все ж підійть в бібліотеки, ви не завжди знайдете там твори Пушкіна, бо розбирають всі книжки, бо нечувано зросла радянська культура. І дійсно, „всяк суший“ в Радянському Союзі „язик“ читає Пушкіна, тому що й досі знаходять в ньому живе, цікаве, бадьоре слово, що захоплює не лише формою, а й глибоким своїм геніальним змістом.

От і тепер по всій країні нашої шанується пам'ять Пушкіна. І в Москві, і в Казані, і в Тбілісі, і в Мінську, і в Києві, і у Владивостоку збираються пушкінські комітети разом з широкими колами трудящих, щоб послухати про Пушкіна, вшанувати його пам'ять. У всіх театрах Союзу зараз ідуть пушкінські вистави. По всіх школах зараз вивчають Пушкіна. Це закономірне явище.

Так входить у наше життя культурна спадщина минулого і кращий її зразок, яким був геніальний поет Олександр Сергійович Пушкін.

Друга частина роду Пушкіних — його внуки і правнуки разом з усім радянським народом творять свою соціалістичну справу. Серед них — наукові працівники, вихователі радянської юні, робітники-ударники великого підприємства, червоноармієць — стійкий захисник нашої соціалістичної батьківщини.

Ми пишаємось тим, що геній нашого діда давав натхнення героям громадянської війни, будівникам соціалізму. Ми сповнені подяки до великого продовжувача справи Леніна — нашого мудрого вождя товариша Сталіна, що дав нашої країні цей великий соціалістичний розквіт, який повернув нашого Пушкіна нашою радянською народів.

Радянські письменники квітучої України разом з усім українським народом з любов'ю згадують того, хто, за визначенням великого російського критика Белінського, своєю творчістю почав світлий період російської літератури, хто підніс її на нечуваний рівень, хто став геніальним виразником настроїв і прагнень найпередовшої частини тодішнього російського суспільства.

Всю творчість Пушкіна пронизує благородне почуття національної гордості, безмежна любов до свого народу, до його невмирущого духу. Олександр Сергійович Пушкін був патріотом своєї батьківщини, він оспілював героїв визвольної боротьби народу проти дворянської сваволі й феодального деспотизму.

Будучи на Україні, Олександр Сергійович побачив жахливіше, ніж будьде, знущання і визиск, національне пригноблення українського народу. Україна ще ширше розкрила поетові очі на нелюдське становище народу, на деспотизм, жорстокість і варварство царських сатрапів. Багато фактів, подій і зустрічей, які мав Пушкін на Україні, стали темою його дальших творів, спрямованих проти тодішнього ладу.

Ось чому великий російський поет близький і рідний українському народові, як і іншим народам Радянського Союзу. Ось чому Пушкін близький і рідний нам, українським письменникам, співцям визволеної від рабства, квітучої під сонцем сталінського генія нашої сонячної України. Українські поети ще за життя Пушкіна намагалися перекласти його твори на українську мову. Великий український поет Тарас Шевченко прекрасно розумів свого побратима

по перу — великого співця російського народу.

Українські націоналісти за всяку ціну намагалися довести, що для українського літературного процесу Пушкін не має значення. Це ж націоналістичний бандит Слісаренко говорив, що Пушкіна він зненавидів ще з дитинства і ненавидів його все життя.

Наш народ за провідом партії Леніна — Сталіна розтрощив українських націоналістів, цих фашистських запруданців, викинув їх на смітник.

Наш народ любить і шанує великого поета, як рідного й близького. Ми, українські радянські поети, письменники, вже багато зробили, щоб твори геніального Пушкіна донести до кожного українського робітника, колгоспника, кожного трудящого.

Ми, радянські письменники, сини вільного народу, будемо боротися за те, щоб кожен наш твір був глибоконародний, зрозумілий мільйонам, щоб наші твори художньо відтворювали героїчні подвиги славних людей нашої прекрасної епохи, людей, вихованих партією Леніна — Сталіна. І ми досягнемо цього, бо геній Сталіна освітлює нам путь, бо ні один письменник у світі не мав ще такого культурного і численного читача, як ми. Дозвольте мені заявити словами великого Пушкіна:

І поки, юні, живемо,
І поки в серці сподівання,
Мій друже, краю віддамо
Душі прекрасні поривання!

Хай живе наша славна вітчизна!
Слава великому народному поетові Пушкіну!

Хай живе наш рідний батько, вождь і вчитель, світоч нової культури людства — товариш Сталін!

ПРОМОВА ТОВ. КРАВЧЕНКА

Колгоспник Кам'янського району

Я дуже люблю читати чудові твори великого поета Олександра Сергійовича Пушкіна. Про нього я знаю не тільки з книжок. В пам'ять мені врізалось оповідання мого діда про Пушкіна. Коли я був ще малим хлопцем — мені зараз 52 роки, — старий дід вивчив мене грамоти.

Розповідав дід про те, як Пушкін добре ставився до кріпаків. Одного разу мого діда за те, що він спізнився на роботу, хотіли висікти. Пушкін втрутився і не допустив, щоб діда побили.

Я тепер дуже люблю і систематично читаю твори Пушкіна. Я вже пере-

читав „Дубровський“, „Капітанську доньку“, „Повісті Белкіна“, історію Пугачова, знаю напам'ять пісню про Олега, прочитав прекрасну поему „Кавказький бранець“, яку поет закінчив у нас в Кам'янці.

Раніше в нашому селі, крім „Бови-Королевича“ та „Єруслана Лазаревича“, ніяких книжок не можна було дістати. А тепер у нас є колгоспна бібліотека, в ній ви знайдете Пуш-

кіна, Горького, Шолохова. Є всі твори Леніна. 120 колгоспників систематично користуються з нашої сільської бібліотеки. Народ вільний став і він любить поета, що так палко оспівував волю.

Я дуже пишаюся тим, що живу в селі, в якому був і творив геніальний поет російського народу Олександр Сергійович Пушкін.

ПРОМОВА ТОВ. ЯКОВЕНКО

Робітниця фабрики ім. Смірнова

Трудящі нашої країни з великим захопленням вивчають твори Пушкіна, бо вони глибокі, прості, написані яскравою мовою. Кожний вірш Пушкіна сповнений життєрадісності.

Читаючи і вивчаючи його твори, ми з великою зневажисті ставимось до ворожого ладу поміщиків і царів, який привів до загибелі геніального поета. Ми ніколи не забудемо, що Пушкін з ненависті ставився до всіх тих, хто знущався з народу, що він сам багато терпів від царського ладу.

Творчість Пушкіна просякнута інтернаціоналізмом. Ми його любимо за те, що він у своїх творах показує

життя трудящих усіх націй. Глибокою вірою в майбутнє проймає його послання до декабристів у Сибір. Любимо Пушкіна за його мужність, любов до волі, за ненависть до експлуататорів.

Любимо Пушкіна тому, що ми, вихованці Леніна і Сталіна, шануємо ту культурну спадщину, яка допомагала і допоможе нам у боротьбі за соціалізм.

Серед творців цієї культури країна Леніна-Сталіна на високе місце підносить геніального творця російської літератури, великого поета Олександра Сергійовича Пушкіна.

ПУШКІНСЬКІ ДНІ В КАМ'ЯНЦІ

В Пушкінські дні Кам'янка набрала святкового вигляду. Будинки прикрашені портретами Пушкіна. Почалися Пушкінські дні урочистим пленумом сільради, масовими літературними вечорами по колгоспах, присвяченими пам'яті великого поета.

По всіх школах району — виставки дитячої творчості на теми пушкінських творів.

На виставці в кам'янській середній школі близько 500 малюнків дітей.

***

В одній з шкіл Кам'янки виявлено рояль з датою 1809 року. Цей рояль стояв у Давидових, у яких жив О. С. Пушкін під час перебування в Кам'янці. Рояль тепер поставлено в пушкінському будинку.

НА ВІДКРИТТІ КВАРТИРИ - МУЗЕЮ О. С. ПУШКІНА

Біля входу в квартиру, де жив останні роки Олександр Сергійович Пушкін, золотом горять безсмертні його слова:

Здравствуй, племя
Младое, незнакомое!

На відкриття квартири-музею О. С. Пушкіна в будинку № 12 на Мойці (Ленінград) 10 лютого зібралися представники літературної і художньої громадськості Ленінграда.

Після урочистих зборів усі учасники зборів докладно ознайомилися з квартирою-музеєм О. С. Пушкіна.

МІТИНГ НА МОГИЛІ ПОЕТА

10 лютого на могилі Пушкіна в колишньому Святогорському монастирі відбувся мітинг трудящих Пушкінського району, присвячений 100-річчю з дня смерті великого російського поета. Вшанувати пам'ять поета зібралося понад 5000 колгоспників, робітників, службовців і учнів. Мітинг відкрився о 2 год. 45 хв. дня. Рівно 100 років тому в цей час перестало битися серце геніального поета.

З промовами, сповненими глибокої любові до Пушкіна і його безсмерт-

ної творчості, виступили колгоспники — Андреев, Барінова, учитель Майзельс, червоноармієць Голосов, робітник-стахановець Солдатов. На могилу поета покладено численні вінки від колгоспників, сільгоспартілі ім. Пушкіна, піонерів і школярів, робітників-будівників дому-музею Пушкіна й інших.

Відкрилася велика виставка „О. С. Пушкін у малюнках дітей“, на якій представлено понад 1000 малюнків на пушкінські теми і портрети поета.

ПУШКІНСЬКІ ДНІ В ІНДУСТРІАЛЬНОМУ ХАРКОВІ

Урочисто шанував індустриальний Харків пам'ять геніального співця свободи. Скрізь у робітничих клубах, у палацах культури відбулися вечірки, присвячені творчості Пушкіна. Тисячі глядачів відвідали пушкінські виставки. В театрі опери та балету відбулось урочисте засідання Обласного пушкінського комітету, присвячене сторіччю з дня загибелі великого російського поета.

На сцені в оточенні живих квітів бують Пушкіна. Театр заповнюють представники партійних і громадських організацій, стахановці заводів і фабрик, письменники, композитори, артисти, студенти.

Голова Обласного пушкінського комітету тов. Придченко відкриває урочисте засідання. Він говорить, що країна переможного соціалізму гідно оцінила геніального російського поета. Його натхнення творчість стала тепер здобутком молоді.

З доповіддю про життя і творчість Пушкіна виступив професор Мих. Самарін. Він говорить про трагедію поета-громадянина, про ненависть до нього придворної кліки на чолі з самодержавним жандармом Миколою І, про велику любов народу до Пушкіна та його творів.

— Великий Жовтень відкрив нам справжнього Пушкіна, який колись запитував: „Придет ли час моей свободы?“. Цей час прийшов тепер.

З теплим словом про співця свободи, на творчості якого вчилися і вчать письменники і поети всіх народів країни Рад, виступив письменник Юрій Смолич.

— Ми шлемо прокляття, — говорить він, — всім сатрапам минулих і теперішніх часів, від Миколи І до фашистських псів, які нищать культуру.

Від імені врочистих зборів надіслано привітальну телеграму вождю народів товаришів Сталіну.

Харківський обласний виконавчий комітет порушив клопотання перед ЦВК СРСР про надання імені Пушкіна Харківському театрові російської драми і 15-ій школі міста.

Урочисте засідання закінчилось ювілейним концертом. Він відкрився увертюрою з опери Глінки „Руслан и Людмила“ у виконанні симфонічного оркестру театру опери та балету під диригуванням народного артиста республіки А. Моргуляна. Виступали артисти харківських театрів. Артисти театру російської драми виконали сцену з п'єси „Пушкін у селі Михайловському“.

ПОШИРЕНИЙ ПЛЕНУМ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА ОРГКОМІТЕТУ СПІЛКИ РАДЯНСЬК. КОМПОЗИТОРІВ

В середині лютого відбувся об'єднаний поширений пленум правління спілки радянських письменників України та оргкомітету спілки радянських композиторів, присвячений 100-річчю з дня загибелі О. С. Пуш-

кіна. До почесної президії зборів під бурхливі оплески всього залу було обрано товариша Сталіна, Політбюро ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У, уряд СРСР та уряд УРСР.

З вступним словом про значення

Пушкіна для нашої радянської культури виступив тов. Іван Кириленко.

З доповіддю на тему „Пушкін — великий російський поет“ виступив тов. Іван Микитенко.

— Пушкін ніколи ще не був такий популярний і любимий, як тепер, — говорить тов. Микитенко. — Уперше наш багатомільйонний читач зустрівся з Пушкіним лише після революції, коли твори Пушкіна були позбавлені різноманітних викривлень текстів поета, коли вони ожили без реакційної цензури, без мізерних біографів, які намагалися причесати Пушкіна під свій буржуазний гребінець. Тепер Пушкін став перед українськими трудящими справжнім великим поетом, серце якого було сповнене палкої любові до народу і кожен вірш, кожна думка були спрямовані проти темних сил аракчеевсько-миколаївської Росії.

Ненавидячи царських сатрапів, Пушкін любив народ, не зважаючи на національну різницю: йому був кожен любимий — і росіянин, і калмиць, про яку він так любовно писав, і грузин, і чеченець, і українець, і всі, хто був під гнітом і рвався на волю.

— Хай живе великий поет російського народу, що став інтернаціональним поетом народів Радянського Союзу, — закінчує т. Микитенко.

Доповідь на тему „Пушкін і Україна“ зачитав проф. Ол. Білецький.

— Протягом довгих років націоналісти всіх мастей доводили, що Пушкіну була чужа Україна, як, в свою чергу, українському народові, ніби, була чужа і нецікава поезія Пушкіна.

Проф. Ол. Білецький наводить яскраві факти, як навіть сучасна Пушкіну українська література вже пробувала осмислити і засвоїти його

творчість. Він говорить про перші переклади українського романтика Л. Боровиковського, переклад „Полтави“ Є. Гребінки, переклади Метлинського, Макаровського і ін.

Пушкін своїм могутнім голосом впливав на українську літературу. Недаремно так палко любив його Т. Г. Шевченко. Пушкін і Шевченко, ненавидячи царську деспотію, кріпосництво, були і залишаються великими стовпами на шляху розвитку двох братніх культур і літератур. Коли трагічно замовк голос Пушкіна, гнівну і дзвінку політичну лірику його підхопив Т. Г. Шевченко.

Про „Переклади Пушкіна на українську мову“ доповів поет Максим Рильський, який підсумував величезну роботу, яку проробили українські радянські поети у популяризації Пушкіна, перекладаючи його твори на українську мову.

З доповіддю на тему „Пушкін у музиці“ виступив проф. А. Гозенпуд, який навів численні факти, як полум'яна поезія Пушкіна запалювала композиторів невтомно працювати. Він говорить про потребу учоби наших поетів у Пушкіна, які повинні створити чудесні пісні про нашу величну соціалістичну дійсність.

В роботі пленуму взяли участь представники областей: тт. Чибураєв (Дніпропетровськ), Андрійчук (Вінниця), Плоткін (Одеса), Хазан (Чернігів), а також письменники Дмитро Косарик, Євген Фомін, грецький поет Костоправ та інші.

Голова засідання поет-академік П. Г. Тичина виступив з короткою прикінцевою промовою.

Змістовною художньою частиною закінчився пленум правління СРПУ та оргкомітету спілки радянських композиторів.

ПУШКІНСЬКІ ЗБОРИ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

В лютому відбулися урочисті збори Академії наук УРСР, присвячені 100-річчю з дня смерті великого російського поета О. С. Пушкіна.

Збори відкрив президент Академії наук УРСР академік О. О. Богомолець.

— В епоху Леніна—Сталіна зійшла нова зоря в житті людства, зоря вільного, радісного і щасливого життя, — сказав академік О. О. Богомолець. —

І співзвучно їй воскресають, розквітають у серцях народів великого СРСР неперевершені образи, створені геніальним Пушкіним, оживає і сам Пушкін, безмежно близький нашим серцям, і за столом хати-читальні, і серед колгоспних дітей, зачарованих ритмом і змістом його творів, і в кімнаті сивого академіка, що схилився над фоліантом.

Після вступного слова академіка

О. О. Богомольця проф. О. І. Білецький прочитав доповідь про творчість геніального російського поета і про значення його творчості для нашої соціалістичної культури.

По закінченні зборів відбувся концерт, присвячений пам'яті великого російського поета.

У фойе Академії наук УРСР відкрито пушкінську виставку, організовану Інститутом української літератури ім. Шевченка Академії наук УРСР.

На виставці експоновані репродукції рукописів, книжки, документи, ілюстрації, малюнки, які характеризують життя та діяльність О. С. Пушкіна.

У відділі „Прижиттєві видання тво-

рів Пушкіна“ зібрано дуже рідкісні, надзвичайно цінні примірники перших видань „Руслан и Людмила“, „Братья разбойники“, „Граф Нулін“, „Полтава“, „История пугачевского бунта“, „Борис Годунов“.

Серед альманахів і журналів часів Пушкіна є дуже рідке видання журналу „Мнемозина“ (1825 рік), який виходив під редакцією Одоєвського й Кюхельбекера. В цьому номері журналу надруковано вперше вірш Пушкіна „К морю“.

У відділі ілюстрацій привертають увагу зразки з дуже цінної колекції старовинних і сучасних портретів Пушкіна, ілюстрації до його творів, нещодавно придбані Інститутом.

ПУШКІНЬСКА РЕСПУБЛІКАНЬСКА ВИСТАВКА

В лютому в приміщенні київського музею російського мистецтва відбулося урочисте відкриття пушкінської республіканської виставки.

На відкритті виставки були присутні — голова українського пушкінського комітету, наркомосвіти УРСР тов. В. П. Затонський, начальник управління в справах мистецтв при РНК УРСР тов. Хвиля, представники київських підприємств, колгоспів, письменників, скульптори, художники.

У художніх полотнах, скульптурах, етюдах, зарисовках, різьбі, малюнках на фарфорі — на виставці відображена епоха, в яку жив Пушкін, різні моменти з життя великого поета, його сучасники — друзі й вороги, окремі епізоди з його творів.

Пушкіна, як народного трибуна, показав скульптор Страхов у своєму

проекті пам'ятника Пушкіну. Бригада скульпторів — т. т. Білостоцький, Пивоваров і Фрідман — подала на виставку скульптуру, яка відображає Пушкіна під час прощання його з морем.

В окремій кімнатці — малюнки юних пушкіністів - школярів, які передають зміст найкращих казок Пушкіна, також скульптурні постаті поета.

Відкриваючи виставку, тов. В. П. Затонський підкреслив, що ця виставка є тільки початок роботи по створенню і збиранню художніх експонатів, які відбивають життя і творчість О. С. Пушкіна, і що виставка весь час буде поповнюватись.

З промовами виступили також поет Первомайський і скульптор Пивоваров.

ПУШКІНЬСКИЙ ЗАПОВІДНИК

На початку 1917 року, незабаром після того, як було повалено самодержавство, сход селян Воронезької волості, Псковської губернії ухвалив резолюцію, яка яскраво виявляла любов народу до геніального російського поета О. С. Пушкіна.

У ній записано: „Просити раду робітничих і селянських депутатів дати розпорядження про вилучення села Михайловського з рук псковського дворянства і передачу його в загальнодержавне відання“.

Велика соціалістична революція перетворила село Михайловське та

його околиці, зв'язані з ім'ям О. С. Пушкіна, в державний пушкінський заповідник, який перебуває тепер у віданні Академії наук СРСР. Радянська влада дбайливо оберігає цей „куточок землі“, де Пушкін ближче і більш за все приєднався до багатства живої народної мови, народної думки і народних переказів, де Пушкін відбував дворічне заслання, написав кілька блискучих розділів „Євгенія Онегіна“, створив „Графа Нуліна“ і „Бориса Годунова“, де поховано передчасно загиблого великого російського поета.

Ці любими місця, де він жив і творив, правдиво і тепло показані художником Л. С. Хіжинським в акварелях, які увійшли до альбома "Пушкинский заповедник", випущеного Державним видавництвом образотворчого мистецтва до 100-річчя дня смерті О. С. Пушкіна. Серед 10 робіт Хіжинського, включених до

альбома, знаходимо: „Михайловское“, „Парк“, „Домик няни“, „Тригорское“, „Скам'ю Онегіна“, „Могила Пушкіна“, „Могилий холм“, „Пушкинские горы“ тощо. Чудово виданий альбом дає яскраве уявлення про ті місця, з якими нерозривно зв'язаний значний період творчості Пушкіна.

ПІДГОТОВКА ДО СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА О. С. ПУШКІНУ В ЛЕНІНГРАДІ

Всесоюзний пушкінський комітет Всесоюзний комітет у справах мистецтв почали підготовку до спорудження в Ленінграді монументального пам'ятника великому російському поетові О. С. Пушкіну. Місцем для пам'ятника, який вирішено спорудити з граніту і бронзи, вибрано Рум'янцевський сквер на Університетській набережній.

Складання проекту пам'ятника доручено найвидатнішим радянським майстрам — скульпторам Б. Д. Корольову, В. В. Лішеву, С. Д. Мерку-

рову, М. Г. Манізеру, В. А. Сінайському, І. М. Чайкову, І. Д. Шадру і Л. В. Шервуд. Перед скульпторами поставлено завдання створити монументальний пам'ятник великому поетові або у вигляді однофігурної композиції з барельєфами, або у вигляді багатофігурної композиції. Статуя поета має бути подана в оточенні персонажів його творів, історичних епізодів його життя тощо.

Строк подання проектів пам'ятника 1 липня 1937 року.

ПРО ОЗНАМЕНУВАННЯ СТОРІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ НАЙВИДАТНІШОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЕТА О. С. ПУШКІНА

ПОСТАНОВА ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ СОЮЗУ РСР

В ознаменування сторіччя з дня смерті найвидатнішого російського поета О. С. Пушкіна Центральний Виконавчий Комітет Союзу РСР постановляє:

1. Державному музеєві образотворчих мистецтв у Москві надати ім'я О. С. Пушкіна.
2. Переіменувати вул. Большую Дмитровку у Москві в Пушкінську вулицю.
3. Нескучную набережню Москва-ріки переіменувати в Пушкінську набережню.
4. Переіменувати Останкіно в Москві у Пушкінське.
5. Переіменувати м. Детское Село в м. Пушкін.
6. Державному ленінградському академічному театрові драми надати ім'я О. С. Пушкіна.
7. Переіменувати Біржевий майдан у м. Ленінграді в Пушкінський майдан.

Голова Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР М. Калінін

Секретар Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР І. Акулов.

Москва, Кремль, 9 лютого 1937 р.

Редакція — Іван Кириленко (відповідальний редактор), Ол. Копиленко,
І. Кулик, Юрій Смолич (заст. редактора), Юрій Яновський

Видає Державне Літературне Видавництво

Редактор І. Кириленко. Зав. редакції П. Ходченко.
Секретар редакції М. Гільов. Техкер М. Штуліфкер.
Коректор М. Скидан

Друкарня ім. Фрунзе. Харків, вул. Фрунзе, 6. Уповноваже-
ний Головліту 55. Замовл. 42. Тираж 5.000. 9¹/₂ друк. арк.
Пап. ф. 62×94—38 кг. 4³/₄ пап. арк. В 1 пап. арк. 122,512 літ.
Здано в роботу 13-І-37 р. Підписано до друку 28-ІІ-37 р.

